
Den blandede økonomis blandingsforhold

Professor Hans Brems

**Argumenter for og imod etablering af en EF-møntunion;
et dansk perspektiv**

Michael Fuchs

Del 2: Faglig organisering 1966-87

Steen Scheuer

Folketingsvalget 1987

Torben Worre

Politisk kronik

Lars Bille

Anmeldelser

Økonomi & Politik 1989

Redaktør: Steen Thomsen,
Institut for Fremtidsforskning.

Bestyrelsesformand:
Niels Thomsen, Institut for Økonomisk Historie, København

Redaktionsudvalg:

- Lars Bille, Institut for Samfundsfag, Københavns Universitet
- Hans Jørgen Nielsen, Institut for Samfundsfag, Københavns Universitet
- Christian Thune, Institut for Samfundsfag, Københavns Universitet
- Niels Kærgård, Økonomisk Institut, Københavns Universitet
- Jørgen Estrup, Økonomisk Institut, Københavns Universitet
- Carsten Due-Nielsen, Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet

Økonomi og Politik er et samfundsvidenskabeligt tidsskrift, som udkommer 4 gange årligt. Tidsskriftet søger at holde læserne orienterede om centrale danske og internationale samfundsforhold i grænsefeltet mellem økonomi og politik.

Anmeldelsesredaktionen:

Lars Bille, Institut for Samfundsfag.

Abonnement & produktion:

Steffen Lüders, Institut for Fremtidsforskning, Løngangstræde 25, 1468 København K. 31 11 71 76.

Abonnement for 1989 og 1990:

- privatpersoner: kr. 200.
 - institutioner, organisationer, virksomheder: kr. 300.
- Begge priser er incl. moms.

ISSN 030-1906

Indhold

Forord	3
Den blandede økonomis blandingsforhold	4
Professor Hans Brems	
Argumenter for og imod en etablering af en EF-møntunion; et dansk perspektiv	11
Michael Fuchs	
Del 2: Faglig organisering 1966-87	20
Steen Scheuer	
Folketingsvalget 1987	28
Torben Worre	
Generelt	
Politisk kronik	40
Lars Bille	
Anmeldelser	49

Forord

Efter flere temaudgivelser har vi i efteråret valgt at udgive et blandet nummer.

Professor Hans Brems skriver i denne udgave om blandingsøkonomien med fokus på de offentlige udgifter og skattetrykkets påvirkning af samfundsøkonomien. Inflationen stiger, opsparing og vækst falder som resultat af stigende offentlige udgifter, skriver han. Og offentlige goder skal ihvertfald ikke produceres for efterspørgslens skyld. »Efterspørgslen klarer sig nok endda«.

Michael Fuchs gennemgår argumenter for og imod etablering af en EF-møntunion. En vigtig forudsætning for et vellykket resultat er en makroøkonomisk udligning og øget koordination af den økonomiske politik: 'En møntunion uden nogen klar tendens til tilnærmelse i de makroøkonomiske forhold i udgangssituationen vil alt andet lige accentuere smerterne ved at iværksætte tilpasningsprocessen og dermed – efter al sandsynlighed – unionens potentielle levetid'.

Steen Scheuer fortsætter sin gennemgang af udviklingstræk i den faglige organisering (del 1 blev bragt i Økonomi og Politik nr. 1, 1989). Fagbevægelsen står overfor en række udfordringer i form af forskydninger i erhvervs- og jobstruktur, men forfatteren konstaterer, at

de nye grupper på arbejdsmarkedet forbløfende hurtigt assimilerer de etablerede organisationsformer.

Torben Worre gennemgår som tidligere folketingsvalget 1987. Blandt artiklens konklusioner er: «... Socialdemokratiet understøttes idag kun af et mindretal af LOs medlemmer. Det har kun flertal i to forbund, der udelukkende eller overvejende organiserer ufaglærte kvinder, nemlig Kvindeligt Arbejderforbund (KAD) og Kommunal Arbejderforbundet (DKA). Derimod har Socialdemokratiet mistet grebet om sin traditionelle højborg, Specialarbejderforbundet».

Lars Bille opsummerer de politiske tendenser i 1 halvår 1989 – debatten om folketingets formandspost, valget til Europaparlamentet, skolepolitikken, Storebæltsbroen, lanceringen af de store økonomiske planer og mange andre temaer.

Endelig bringes som vanligt en serie anmeldelser.

Steen Thomsen
Redaktør

INDKALDELSE TIL GENERALFORSAMLING

I SELSKABET FOR HISTORIE OG SAMFUNDSØKONOMI

Selskabet for Historie og Samfundsøkonomi, der udgiver Økonomi og Politik, holder generalforsamling tirsdag den 12.12.1989 klokken 20.00 hos bestyrelsesformand Niels Thomsen, Christians Holms Parallelvej nr. 1 2930 Klampenborg. Dagsorden ifølge vedtægterne.

Den blandede økonomis blandingsforhold – et OECD-perspektiv

Professor, dr. polit. Hans Brems, University of Illinois

I. Indledning

*Men står vi i gruvan under jord
eller sår vi på Skånes slätt,
så formar vi dock liktydiga ord
om det som är riktigt och rätt.*
Ljunghill (1975)

1. Sverige som yderpunkt

Schumpeter (1942) ventede, at selve kapitalismens økonomiske succes ville underminere de samfundsinstitutioner, som beskyttede den, først og fremmest en talstærk klasse af små selvstændige erhvervsdrivende. Han skulle få mere ret i Sverige end i andre kapitalistiske lande.

Svensk industri blev tidligt domineret af virksomheder i verdensformat. Sådanne foretagender kunne møde hårdt lønpres med innovation og rationalisering, der lå udenfor småvirksomheders rækkevidde, og storforetagendernes dominans steg yderligere. Eliasson (1988 : 163) viser, at de fire største (Volvo, Electrolux, ASEA og Ericsson) i 1980 skabte 22 procent af svensk industris forædlingsværdi – mere end dobbelt så høj en procent som i 1950.

Den arbejdskraft, som blev overflødig ved rationalisering og ved lukning af småvirksomheder, blev absorberet af en hastigt voksende offentlig sektor, som producerede boliger, børnepleje, sygepleje og uddannelse, og som administrerede stadig større indkomstoverførsler. Men under 44 års social-

demokratisk styre ekspanderede den offentlige sektor aldrig i form af nationalisering af industrivirksomheder.

2. Blandingsforholdets dimensioner

Den blandede økonomis blandingsforhold mellem privat og offentlig aktivitet har adskillige dimensioner, og hver af dem udviser en betydelig variation mellem OECD-landene. Men variationens ene yderpunkt er ganske rigtigt altid Sverige (tæt fulgt af Danmark) og dens andet yderpunkt altid Japan.

Lad os begynde med at kortlægge nogle dimensioner.

3. Det offentlige som arbejdsgiver

For 1980-1986 rapporterer OECD (1988b : 38) offentlig beskæftigelse i procent af total beskæftigelse :

Sverige	32.2
Danmark	29.9
EF	17.1
USA	16.2
Schweiz	11.0
Japan	6.6

Her spænder variationen altså særligt vidt.

4. Det offentlige som indkomstfordeler

For 1980-1986 rapporterer OECD (1988b: 63) sociale indkomstoverførsler i procent af bruttonationalprodukt(1) :

Sverige	18.3
EF	18.2
Danmark	17.0
Schweiz	13.3
USA	11.3
Japan	10.9

Her spænder variationen ikke nær så vidt. Social sikring er accepteret i alle fremskredne lande.

5. Det offentlige som producent

Indkomstoverførsler er som vi ved ingen bestanddel af bruttonationalproduktet. Men en meget vigtig bestanddel af det er offentligt forbrug, altså det offentliges produktion af boliger, børnepleje, sygepleje, uddannelse etc. For 1980-1986 rapporterer OECD (1988b: 62) sådant offentligt forbrug i procent af bruttonationalproduktet :

Sverige	28.3
Danmark	26.5
EF	18.9
USA	18.1
Schweiz	13.1
Japan	9.9

Adderer vi sociale indkomstoverførsler, offentligt forbrug, subsidier, rentebetalinger og kapitaldannelse, får vi de samlede offentlige udgifter, og de skulle jo gerne finansieres af offentlige indtægter.

6. Det offentlige som skatteopkræver

For 1980-1986 rapporterer OECD (1988b : 64) offentlige indtægter i procent af bruttonationalprodukt:

Sverige	59.2
Danmark	54.2
EF	43.2
Schweiz	33.9
USA	31.1
Japan	29.8

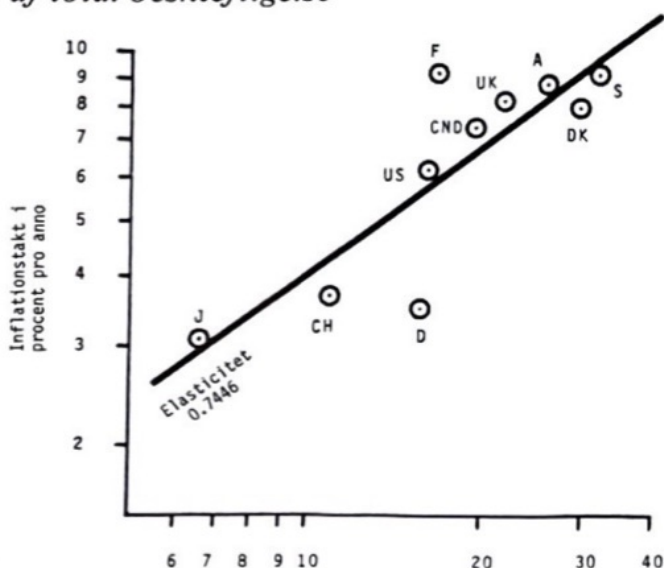
7. Regressionsanalyse af ti OECD-lande

Den betydelige variation af blandingsforholdet mellem OECD-landene frister os til at undersøge blandingsforholdets mulige virkninger på inflation, arbejdsudbud, opsparring og vækst. Lad os se lidt nøjere på ti fremskredne OECD-lande langs Atlanterhavet og Stillehavet: Australien (A), Canada (CND), Danmark (DK), Frankrig (F), Forbundsrepublikken Tyskland (D), Japan (J), Sverige (S), Schweiz (CH), United Kingdom (UK), og USA (US). De tal vi skal bruge er samlet i tre tabeller i vort appendiks.

Vi begynder med blandingsforholdets virkning på inflation.

II. Offentlig beskæftigelse og inflation

1. Figur 1. Offentlig beskæftigelse i procent af total beskæftigelse

Vi bruger de to spalter af tabel I til i dobbeltlogaritmisk målestok at tegne inflationstakt som funktion af offentlig beskæftigelse. Elasticiteten af den første m.h.t. den sidste viser sig at være 0.7446: Et land med en 1 procent højere offentlig beskæftigelse skulle altså have en 0.7446 procent højere inflationstakt.

Regressionen er meget vellykket: elasticiteten er statistisk signifikant. Er den plausibel?

2. Fortolkning

Private virksomheder producerer for et marked, ofte et internationalt marked med en prisfølsom efterspørgsel. Private virksomheder kan gå fallit eller flytte udenlands, hvis de hjemlige lønkrav bliver for strenge.

I medfør af loven producerer den offentlige sektor offentlige goder, som modtagerne har krav på: Orden skal opretholdes, småbørn passes, syge kureres, unge uddannes etc. Den offentlige sektor kan hverken gå fallit eller flytte udenlands. Derimod kan den altid beskattes og låne. Den offentlige sektor har derfor mindre modstandskraft overfor lønkrav end den private.

Sverige er et grelt eksempel. Offentligt ansatte svenskere fik i halvfjerdserne strejkeret og blev i firserne mere militante. Indtil 1975 plejede svenske lønforhandlinger at begynde i den private sektor. Men efter 1975 lærte lønmodtagerorganisationerne at følge den mindste modstands princip og begynde med den offentlige sektor, som altså blev lønfører.

En dybere forståelse af det offentliges rolle som lønfører får vi ved at betragte det offentliges interne lønforskelle. De er snævrere end de private. I lønskalaens øverste ende betaler det offentlige altså mindre end det private erhvervsliv. Resultatet er, at staten har svært ved at holde på sine ingeniører, datamatikere, skatteeksperter, professorer og piloter. I lønskalaens modsatte ende betaler det offentlige bedre end det private erhvervsliv. Her har det private erhvervsliv svært ved at holde på sine bedste faglærte arbejdere. Resultatet er lønglidning.

Lad os derpå se på blandingsforholdets virkning på arbejdsudbudet.

III. Skat og arbejdsudbud

1. Skattebyrde

Lad lønmodtagere have hverken penge- eller skatteillusioner. I så fald vil realindkomst efter skat blive afgørende for deres arbejdsudbud. Direkte og indirekte skatter vil have samme virkning på realindkomst efter skat: En proportional indkomstskat på s procent vil formindske den ved at formindske pengelønnen med s procent ved uforandrede priser. En moms på s procent vil formindske den ved at forhøje alle priser med s procent ved uforandret pengeløn.

Når vi tager de indirekte skatter med i skattebyrden, er denne ikke nær så progressiv som indkomstskatten. Så lad os simpelthen med "skattebyrde" mene offentlige indtægter i procent af bruttonationalprodukt. Vil en sådan skattebyrde påvirke arbejdsudbudet?

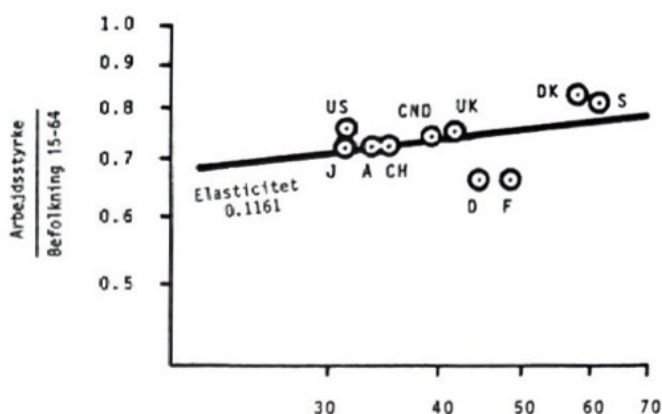
2. Arbejdsudbud

Arbejdsudbud har to dimensioner: Hvor stor en brøkdelen af befolkningen mellem 15 og 64 arbejder, og hvor længe arbejder den? Den første dimension måles af OECD som arbejdsstyrke divideret med befolkning mellem 15 og 64. Den anden dimension måles af ILO som timer pr. uge divideret med arbejdsstyrke. Multiplicerer vi disse to dimensioner med hinanden, forsvinder arbejdsstyrken og efterlader det totale arbejdsudbud defineret som timer pr. uge divideret med befolkning mellem 15 og 64.

Vi bruger første og fjerde spalte af Tabel II til i dobbeltlogaritmisk målestok at tegne erhvervsdeltagelse som funktion af skattebyrde. Elasticiteten af den første m.h.t. den sidste viser sig at være 0.1161: Et land med en 1 procent højere skattebyrde skulle altså have

en 0.1161 procent højere erhvervsdeltagelse. Men regressionen er ikke vellykket. Elasticiteten er lille og ikke signifikant forskellig fra nul. Hvorfor ikke?

3. Figur 2 : Arbejdsudbudets første dimension. Offentlige indtægter i procent af bruttonationalproduktet

4. Fortolkning

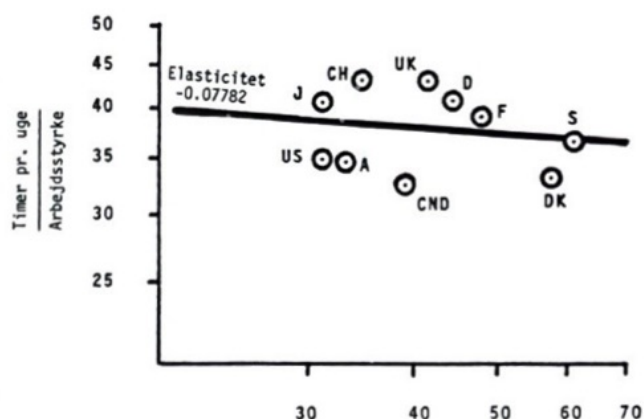
Sagen er jo den, at indkomst og fritid er substitutter. Jo højere skattebyrde, desto mindre bidrager en ekstra forsørger til realindkomsten efter skat og er måske ikke umagen værd: substitutionsvirkningen er negativ. På den anden side har husholdningen ved højere skattebyrde mindre råd til alting, også til fritid, og en ekstra forsørger ville lindre trykket: indkomstvirkningen er positiv.

Substitutions- og indkomstvirkningen trækker altså i hver sin retning. Deres nettovirkning kan være meget lille og gå i begge retninger. I Figur 2 er den lille og går i positiv retning: Indkomstvirkningen vinder. Dette resultat er i god overensstemmelse med, hvad Aaron og Pechman (1981: 2) og Bosworth (1984: 142-143) rapporterede om kvinders erhvervsdeltagelse i USA.

Vender vi os til arbejdsudbudets anden dimension, har vi ikke andre internationale data om arbejdstid end dem, der offentliggøres af det internationale arbejdsbureau ILO, og de er ikke af samme kvalitet som OECD-

data. For nogle lande angives betalte timer, for andre faktisk arbejdede timer. Ni af vore lande angiver alt arbejde udenfor landbruget men Danmark kun arbejde i industrien, altså kun 28 procent af alt arbejde. Vi må nøjes med de data, vi kan få.

5. Figur 3 : Arbejdsudbudets anden dimension. Offentlige indtægter i procent af bruttonationalproduktet

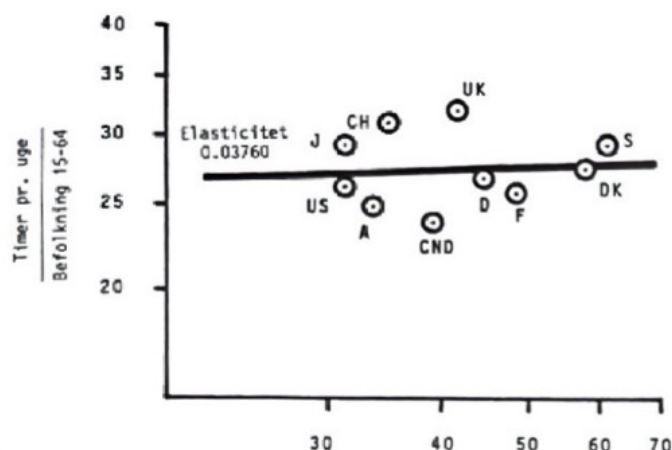
Vi bruger anden og fjerde spalte af Tabel II til i dobbeltlogaritmisk målestok at tegne arbejdstid pr. arbejder som funktion af skattebyrde. Elasticiteten af den første m.h.t. den sidste viser sig at være -0.07782: Et land med en 1 procent højere skattebyrde skulle altså have en 0.07782 procent kortere arbejdstid pr. arbejder. Men heller ikke denne regression er vellykket: Elasticiteten er endnu mindre end før og ikke signifikant forskellig fra nul.

6. Fortolkning

Indkomst og fritid er stadig substitutter. Jo højere skattebyrde, desto mindre bidrager en ekstra arbejdstime til realindkomst efter skat og måske ikke nok: substitutionsvirkningen er igen negativ. På den anden side har husholdningen ved en højere skattebyrde mindre råd til alting, også fritid, og en ekstra arbejdstime ville lindre trykket: indkomstvirkningen er igen positiv. Igen trækker substitutions- og indkomstvirkningen i hver sin ret-

ning, men denne gang vinder substitutionsvirkningen. I Figur 3 er nettovirkningen lille men går i negativ retning. Dette resultat er i god overensstemmelse med, hvad Hausman (1981) og Fullerton (1982) har fundet om mænds arbejdstid i USA.

7. Figur 4 : Totalt arbejdsudbud. Offentlige indtægter i procent af bruttonationalproduktet

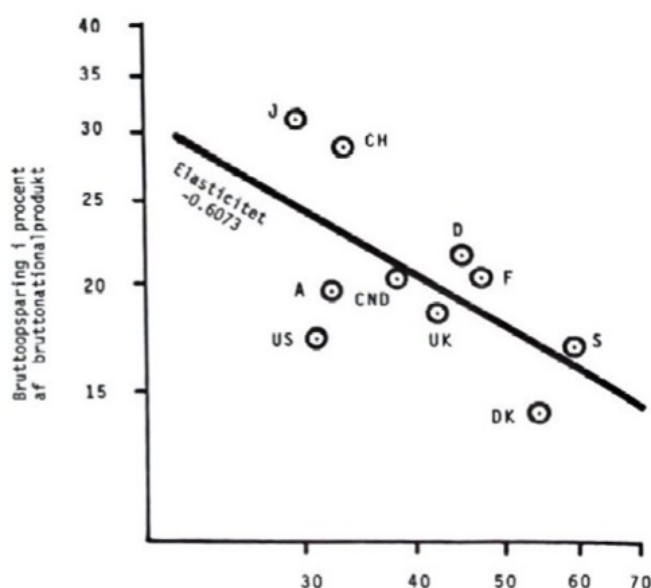

Vi bruger tredje og fjerde spalte af Tabel II til i dobbeltlogaritmisk målestok at tegne arbejdstid pr. næse som funktion af skattebyrde. Elasticiteten af den første m.h.t. den sidste viser sig at være 0.03760 : Et land med en 1 procent højere skattebyrde skulle altså have en 0.03760 procent længere arbejdstid pr. næse. Regressionen er absolut ikke vellykket. Denne elasticitet er vor mindste, er ikke signifikant forskellig fra nul og forbavser os egentlig ikke. Nettovirkningerne i Figur 2 og 3 var små og gik i hver sin retning. Nettovirkningen i Figur 4 er selv en nettovirkning af de små og delikate nettovirkninger i Figur 2 og 3.

Vi vender os til blandingsforholdets virkning på opsparingen.

IV. Skat og opsparing

1. Figur 5. Offentlige indtægter i procent af bruttonationalproduktet

Vi bruger første og tredje spalte af Tabel III til i dobbeltlogaritmisk målestok at tegne bruttoopsparing som funktion af skattebyrde. Elasticiteten af den første m.h.t. den sidste viser sig at være -0.6073: Et land med en 1 procent højere skattebyrde skulle have en 0.6073 procent lavere bruttoopsparing. Regressionen er vellykket: Elasticiteten er statistisk signifikant. Er den også økonomisk rimelig?

2. Makroøkonomisk fortolkning

To så iøvrigt forskellige forfattere som Sir James Steuart (1767) og Adam Smith (1776) var enige om, at stater ikke sparer. Sidstnævnte sagde det kortest : "(Kings and ministers) are themselves always, and without exception, the greatest spendthrifts in the society." Gælder det stadig to århundreder senere?

Ifølge OECD (1988b : 64) gælder det ialtfald for 1980-1986 og for ni af vore ti lande, at staten møder med negativ opsparing i form af et

budgetunderskud. Kun Schweiz møder med budgetoverskud.

Ikke alene sparer staten ikke selv, den kan også friste private til ikke at gøre det. Den simple kendsgerning (Modigliani (1988)), at faktorindkomst tørrer ud med alderen, er vel det vigtigste private opsparingsmotiv. Social sikring fjerner dette motiv. Træder så en statsopsparring i stedet for den udeblevne private opsparing? Det kommer, som Feldstein (1974) viste, ganske an på, hvordan social sikring finansieres.

Et rent aktuarisk forsikringsprincip ville kræve præmier indbetalt i en fond, som ville blive anbragt i rentebærende aktiver. En pensionist ville modtage en annuitet, hvis størrelse ville bero på størrelsen af de præmier, han havde indbetalt, og på den forrentning, de havde indtjent. Ganske som private forsikringspræmier ville de offentlige opspares. Statsopsparring ville træde i stedet for den udeblevne private opsparing. Det var sådanne rent aktuariske forsikringsprincipper, som foresvævede Bismarck i 1889 og Roosevelt i 1935, da henholdsvis Tyskland og USA fik social sikring.

Det modsatte princip går under det træffende navn "pay as you go". Her opkræves præmier i form af en lønskat, hvis provenu straks samme år betales ud som annuiteter i form af indkomstoverførsler. Løbende præmier er simpelthen lig løbende annuiteter. Ingen fond opsamles, og ingen statsopsparring træder i stedet for den udeblevne private opsparing. Hverken Tyskland eller USA holdt fast ved det oprindelige aktuariske forsikringsprincip men endte med pay as you go.

Betyder forskellen noget? Kotlikoff (1987 : 4, 415) anslår, at under sociale sikringsordninger af den størrelsesorden, der er almindelig i fremskredne lande, betyder pay as you go et 20-30 procent mindre kapitalforråd, end et

rent forsikringsprincip ville have muliggjort.

Vi skal lige nævne, at social sikring i Japan, Schweiz og Sverige indebærer betydelige fondsoplægninger – og lægge mærke til, at alle tre lande ligger over vor regressionslinje i Figur 5.

3. Mikroøkonomisk fortolkning

Lad os betragte en sparer og en virksomhed under inflation og beskatning. Lad nominalrenten være n og skattesatsen s . Så vil en sparers renteafkast efter skat være $(1 - s)n$. Lad inflationstakten være i . Så vil renteafkastet efter skat og efter inflation være realrenten efter skat

$$r = (1 - s)n - i$$

Denne definition udtrykker den såkaldte Feldsteineffekt(2) (1976) og siger noget vigtigt om kombinationen af inflation og beskatning. Antag, at vor sparer hverken har penge- eller skatteillusioner, så er hans opsparing alene en funktion af hans realrente efter skat, r . En højere skattesats s vil sænke $1-s$, så hvis r skal forblive den samme, må $(1 - s)n$ forblive den samme og nominalrenten n altså være omvendt proportional med $1 - s$. Lad for eksempel inflationstakten være $i = 0.07$; nominalrenten $n = 0.20$; skattesatsen $s = 0.40$ og realrenten efter skat altså $r = 0.05$. Lad dernæst skattesatsen stige til $s = 0.60$. Hvis realrenten efter skat skal forblive $r = 0.05$; må nominalrenten n stige til $n = 0.30$. En matematiker ser straks, at nominalrenten n må gå mod uendelig, når s går mod 1 og $1 - s$ altså går mod nul. Udtrykt på jævnt dansk vil sparerens forrentningskrav stige meget hastigt med stigende skattesats.

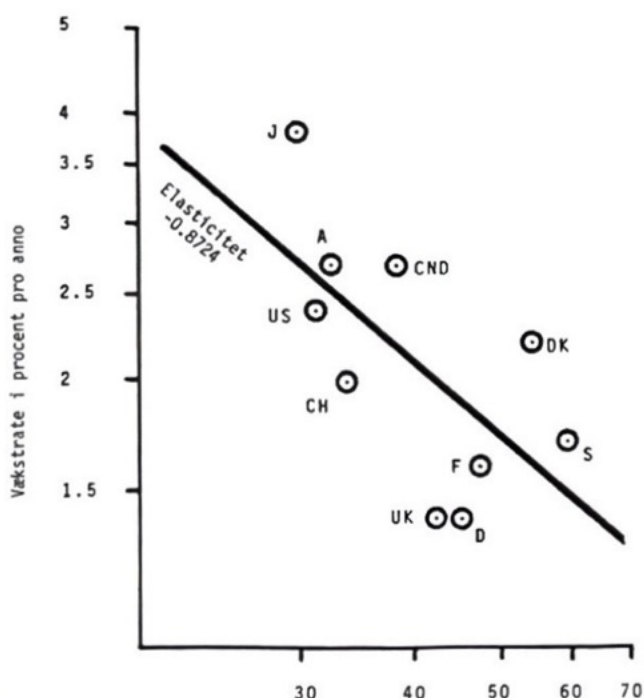
I denne leg kan en virksomhed slet ikke være med. En virksomhed låner, indtil dens realrente efter skat er lig med produktionens rentabilitet efter skat. Jo højere skattesats desto mindre realrente efter skat har virksomhe-

den råd til at betale for sit lån. Virksomheden kan altså ikke imødekomme sparere-ns forrentningskrav. Realrenten efter skat må gå ned og spareren må spare mindre. Figur 5 stemmer altså.

Lad os tilsidst se på blandingsforholdets virkning på væksten.

V. Skat og vækst

1. Figur 6. Offentlige indtægter i procent af bruttonationalproduktet

Vi bruger anden og tredje spalte af Tabel III til i dobbeltlogaritmisk målestok at tegne det reale bruttonationalprodukts vækstrate i procent pro anno som funktion af skattebyrde. Elasticiteten af den første m.h.t. den sidste viser sig at være -0.8724: Et land med en 1 procent højere skattebyrde skulle altså have en 0.8724 procent lavere vækstrate. Regressi-onen er vellykket: Elasticiteten er statistisk signifikant. Er den også plausibel?

2. Fortolkning

Nogle af vore tidligere resultater kan hjælpe med at fortolke Figur 6.

For det første er international konkurrence-evne en forudsætning for en høj vækstrate. Hvis som Figur 1 viser en høj inflationstakt ledsager en høj offentlig beskæftigelse, så vil som i Figur 6 en lav vækstrate ledsage en høj offentlig beskæftigelse.

For det andet er teknisk fremskridt den vigtigste kilde til økonomisk vækst. I tidlig ny-klassisk teori (Solow (1956)) faldt teknisk fremskridt som manna fra himlen. I virkelig-hedens verden må teknisk fremskridt produ-ceres gennem forskning og produktudvik-ling. Forskning og produktudvikling tager tid og er selv en del af den bruttoinvestering, som bruttoopsparingen finansierer. Når det tekniske fremskridt så er produceret, må det indbygges i nye produktionsmidler, som er-statter de nu forældede. Sådan indbygning og erstatning er en anden del af den bruttoin-vestering, som bruttoopsparingen finansie-rer. Kort sagt: En høj bruttoopsparing er en anden forudsætning for en høj vækstrate. Hvis som Figur 5 viser en lav bruttoopspa-ring ledsager en høj skattebyrde, så vil som i Figur 6 en lav vækstrate også ledsage en høj skattebyrde.

VI. Sort Økonomi

1. Frey-Weck

Så meget om målelige virkninger af en høj skattebyrde. En direkte måling af den sorte økonomi er efter sagens natur umulig. Men dens determinanter og symptomer er måleli-ge, og i to vigtige artikler har Frey-Weck (1983), (1984) målt dem. Valget af determi-nanter og symptomer var ikke helt det sam-me i de to artikler, men begge artikler under-søgte 17 OECD-lande 1960-1978 og ordnede dem efter den sorte økonomis vækst. Begge

artikler fandt Sverige i toppen. Første artikel fandt USA i bunden og Schweiz i den nederste tredjedel. Anden artikel fandt Japan og Schweiz i bunden og USA i den nederste halvdel.

2. Lundager-Schneider

Lundager-Schneider (1986) undersøgte den sorte økonomis størrelse i Sverige, Norge og Danmark og anvendte en mere traditionel metode, der går tilbage til Cagan (1958). Udgangspunktet var, at den sorte økonomi finansieres med kontanter. Dens størrelse måtte kunne findes ved hjælp af en real pengeefterspørgselsfunktion, hvis uafhængige variable var renten, forbruget, indkomsten, betalingssædvanerne og den marginale skattesats. Lundager-Schneiders resultat var, at i 1975-1982 lå den sorte økonomi i Sverige på mellem 11 og 13 procent af bruttonationalproduktet. I Danmark og Norge, hvis marginale skattesatser var lavere, lå den lidt lavere.

Fundet med så forskellige metoder må Sveriges topplads siges at være robust.

VII. Sammenfatning og konklusion

1. Undersøgelsens baggrund

Siden Keynes havde økonomisk teori været efterspørgselssideøkonomi: efterspørgselen ville altid skabe sit eget udbud. Virksomheder ville passivt tilpasse deres produktion til den til enhver tid herskende efterspørgsel. Hvis den private efterspørgsel var utilstrækkelig, måtte den suppleres med offentlig efterspørgsel. Trylleformularen var multiplikatoren: Under et balanceret budget ville en krones ekstra offentlig efterspørgsel skabe en krones ekstra nationalprodukt.

Både økonometrisk måling og praktisk erfaring bragte i 60'erne multiplikatoren i miscredit. Under inflation var den ikke nær så

stor som under stabilt prisniveau. Tiden var inde til nytænkning.

Udbudssideøkonomi siger, at virksomheder vælger den produktion, som til gældende realløn, realrente og skattesats maksimerer deres gevinst. Det således skabte nationalprodukt har skabt en tilsvarende nationalindkomst. Sålænge der er ligevægt mellem opsparring og investering, vil nationalindkomst simpelthen efterspørge nationalprodukt – og udbudet altså have skabt sin egen efterspørgsel. Supplerende offentlig efterspørgsel er uforuden og stimulerer desuden inflationen. Og under et balanceret budget kræver ekstra offentlig efterspørgsel ekstra skatter, og skatter hæmmer arbejdslyst, opsparring og vækst.

Gør de? Det er her, vor lille undersøgelse kommer ind.

2. Sammenfatning

Hvad først inflationen angår, så viste vor Figur 1 en klart positiv og statistisk signifikant elasticitet af inflationstakt m.h.t. offentlig beskæftigelse.

Hvad dernæst arbejdslyst angår, var vort billede mindre klart. I vore Figurer 2-4 fandt vi elasticiteter for erhvervsdeltagelse, arbejdstid pr. arbejder og arbejdstid pr. næse m.h.t. skattebyrde, men elasticiteterne var alle tre meget små og ingen af dem signifikant forskellig fra nul.

Hvad endelig opsparring og vækst angår, så viste Figur 5 og 6 klart negative og statistisk signifikante elasticiteter m.h.t. skattebyrde.

3. Konklusion

Vi har ikke undersøgt virkningerne af, hvad skatterne gives ud til. De gives ud til offentlige goder som sundhedsvæsen og uddannelse. Offentlige goder kan have vigtige virkninger på for eksempel arbejdsudbud, og der

kan gives glimrende grunde til at producere offentlige goder.

Vor konklusion kan kun være den beskedne, at man ialtfald ikke skal producere dem for efterspørgselens skyld. Efterspørgselen klarer sig nok endda. Supplerende offentlig efterspørgsel er i sig selv ufornöden. Den tilfredsstilles på bekostning af privat efterspørgsel. Dens direkte pris er skatter, men dens indirekte pris er skatternes virkning på arbejdslyst, opsparing, vækst og sort økonomi. For politikere må det være nyttigt at kende ikke blot den direkte men også den indirekte pris.

Noter

Forfatteren takker René L. Frey, Basel, og Jon Vibe-Pedersen, Århus, for gode råd og Bo Sandelin, Göteborg, Rolf G Henriksson, og Lars Werin, Stockholm, og Lars Magnusson, Uppsala, for lærerige diskussioner. Forfatteren takker Murray Simpson, University of Illinois, for beregningsassistance. For tilladelse til at bruge Ljunghill-epigrammet takker forfatteren Sydsvenska Dagbladet Snällposten i Malmö og Sonja Ljunghill i Lund.

(1) OECD's (1988b : 14) sondring mellem "gross domestic product" og "gross national product" udviskes af Danmarks Statistiks brug af ordet "bruttonationalprodukt" i betydningen "gross domestic product".

(2) En klar fremstilling af Feldsteineffekten findes på dansk hos Nielsen (1980).

Appendiks

Tabel I. Inflationstakt og offentlig beskæftigelse i procent af total beskæftigelse, 10 lande, 1979 eller 1980 til 1986

	Inflations- takt	Offentlig beskæftigelse
Australien	8.7	26.3
Canada	7.3	19.6 (a)
Danmark	7.9	29.9
Frankrig	9.1	16.9
Tyskland	3.5	15.7
Japan	3.1	6.6 (b)
Sverige	9.0	32.2
Schweiz	3.7	11.0
U.K.	8.1	21.9
USA	6.1	16.2

(a) 1980-1984

(b) 1980-1985

Kilder: OECD (1988b : 38 og 83)

Tabel II. Arbejdsudbud og skattebyrde, 10 lande, 1986

	Erhvervs- deltagelse	Timer pr. arbejder	Timer pr. næse	Skatte- byrde
Australien	0.72	34.6	24.9	33.5 (b)
Canada	0.74	32.3	23.9	39.2
Danmark	0.83	33.0	27.4	58.0
Frankrig	0.66	38.9	25.7	48.5 (b)
Tyskland	0.66	40.5	26.7	44.7
Japan	0.72	40.4	29.1	31.3
Sverige	0.81	36.2	29.3	61.5
Schweiz	0.72	43.0	31.0	35.0
U.K.	0.75	42.7	32.0	41.9
USA	0.75	34.8	26.1	31.3

(a) Canada, Schweiz, Tyskland og USA: betalte timer. Andre lande: faktisk arbejdede timer. Danmark: industriarbejde. Andre lande: arbejde udenfor landbruget.

(b) 1985.

Kilder: OECD (1988b: 34 og 64). ILO (1987: 669-673).

Tabel III. Bruttoopsparing, vækstrate og skattebyrde 10 lande, 1979 eller 1980 til 1986

	Brutto- opsparing	vækst- rate	skatte- byrde
Australien	19.5	2.7	32.5 (a)
Canada	20.1	2.7	38.4
Danmark	14.1	2.2	54.2
Frankrig	20.2	1.6	47.3 (a)
Tyskland	21.5	1.4	45.1
Japan	31.0	3.8	29.8
Sverige	16.9	1.7	59.2
Schweiz	28.7	2.0	33.9
U.K.	18.4	1.4	42.3
USA	17.1	2.4	31.1

(a) 1980-1985

Kilder : OECD (1988b : 44, 64 og 70)

Referencer

- Aaron, Henry J., and Pechman, Joseph A., "Introduction and summary," i Aaron og Pechman (red.), *How Taxes Affect Economic Behavior*, Washington, D.C. : The Brookings Institution, 1981.
- Bosworth, Barry P., *Tax Incentives and Economic Growth*, Washington, D.C. : The Brookings Institution, 1984.
- Cagan, Phillip, "The Demand for Currency Relative to the Total Money Supply," *Journal of Political Economy*, June 1966, 74, 302-328.
- Eliasson, Gunnar "Schumpeterian Innovation, Market Structure, and the Stability of Industrial Development," i Hanusch, Horst (red), *Evolutionary Economics, Applications of Schumpeter's Ideas*, New York : Cambridge U. Press, 1988, 151-199.
- Feldstein, Martin S., "Social Security, Induced Retirement, and Aggregate Capital Accumulation," *Journal of Political Economy*, Sep./Oct. 1974, 82, 905-926.
- _____, "Inflation, Income Taxes, and the Rate of Interest : A Theoretical Analysis," *American Economic Review*, Dec. 1976, 66, 809-820.
- Freeman, Richard B., "Contract and Expansion : The Divergence of Private Sector and Public Sector Unionism in the United States," *Journal of Economic Perspectives*, Spring 1988, 2, 63-88.
- Frey, Bruno S., og Weck, Hannelore, "What Produces a Hidden Economy? An International Cross Section Analysis," *Southern Economic Journal*, Jan. 1983, 49, 822-832.
- Frey, Bruno S., og Weck-Hannemann, Hannelore, "The Hidden Economy as an Unobserved Variable," *European Economic Review*, 1984, 26, 33-53.
- Fullerton, Don, "On the Possibility of an Inverse Relationship between Tax Rates and Government Revenues," *Journal of Public Economics*, Oct. 1982, 19, 16-19.
- Hausman, Jerry A., "Labor Supply," i Aaron og Pechman (red.), *How Taxes Affect Economic Behavior*, Washington, D.C. : The Brookings Institution, 1981.
- ILO, 1987 Year Book of Labour Statistics/Annuaire des statistiques du travail, Genève : 1987.
- Kotlikoff, Laurence J., "Social Security and Saving," i Eatwell, John, Milgate, Murray og Newman, Peter (red.), *The New Palgrave Dictionary of Economics*, London: Macmillan, 1987, 4, 415-418.
- Ljunghill, K.-G. ("en annan"), *Veckans vers, Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 25. april 1975.
- Lundager, Jens, og Schneider, Friedrich, "En sammenligning af udviklingen i den sorte økonomi for Danmark, Norge og Sverige," *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 3, 1986, 124, 362-379.
- Modigliani, Franco, "The Role of Intergenerational Transfers and Life Cycle Saving in the Accumulation of Wealth," *Journal of Economic Perspectives*, Spring 1988, 2, 15-40.
- Nielsen, Niels Christian, *Opsparing, velfærd og samfundsøkonomi*, København : Busck, 1980.
- OECD, *Employment Outlook*, Paris : OECD, 1988.
- OECD *Economic Outlook, Historical Statistics/Statistiques rétrospective 1960-1988*, Paris: OECD, 1988.
- Schumpeter, Joseph A., *Capitalism, Socialism, and Democracy*, New York : Harper, 1942.
- Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London : W. Strahan, 1776, new edition, Glasgow : R.

Chapman, 1805.

Solow, Robert M., "A Contribution to the Theory of Economic Growth," *Quarterly Journal of Economics*, Feb. 1956, 70, 65-94.

Steuart, Sir James D., *An Inquiry into the Principles of Political Economy*, London A. Millar and T. Cadell, 1767, genudgivet af sønnen Sir James Steuart (red.), *The Works, Political, Metaphysical, (sic) and Chronological of the Late Sir James Steuart of Coltness, Bart.*, London : T. Cadell and W. Davies, 1805.

Argumenter for og imod etablering af en EF-møntunion; et dansk perspektiv

Af lic. polit. Michael Fuchs, Danmarks Nationalbank*).

I nærværende artikel sammenfattes en række bidrag til debatten om etablering af en EF-møntunion. Artiklens budskab er, at de ofte formodede velfærdsgevinster ved etableringen af en møntunion ikke kan anskues uafhængigt af de enkelte økonomiers tilpænsningsbehov ved overgangen til »uigenkaldeligt« faste kurser. Erfaringen med det europæiske valutasamarbejde (EMS) siden 1979 viser, at der fortsat hersker betydelige ubalancer i den realøkonomiske udvikling EMS-medlemslandene imellem – og indtil der er iværksat foranstaltninger, der vil fremme nedbringelse af disse ubalancer synes udgangspunktet for indhøstningen af velfærdsgevinsterne ikke at være til stede.

Artiklen er opdelt i følgende fire sektioner:

I Optimale valutaområder – en gren i den teoretiske litteratur, der stort set ikke er dyrket i de sidste 10 år. Der gives en oversigt over forskellige synspunkter og argumenter for og imod en valutaunion.

II Werner-planen – unionstanken lanceredes i 1970. I hovedtræk gengives planens indhold og baggrunden for, at planen aldrig

blev ført ud i livet. Hvorfor opstår unions-tanken igen i dag?

III Erfaringer med EMS – der gives et resumé vedrørende erfaringer med EMS. Den realøkonomiske uligevægt EMS-landene imellem synes ikke at være blevet mindsket trods den større sikkerhed for så vidt angår de nominelle forhold.

IV Videre skridt mod union – der gives en kritisk vurdering af den etapevise etablering af den monetære union, som skitseret i Delors-gruppens rapport. Endelig peges der på de centrale præmisser ved etablering af en monetær union, hvorefter disse tages op til kritisk vurdering.

I Optimale valutaområder

Der er en forholdsvis omfangsrig litteratur, der søger at besvare spørgsmålet om, hvordan et optimalt valutaområde bør afgrænses. I litteraturen anvendes en række alternative kriterier.

a) Faktormobilitet (Mundell, 1961)

Valutaområder defineres således, at de svarer til områder med høj faktormobilitet. Ifølge dette kriterie bør områderne afgrænses således, at muligheden for at udjævne indkomstforskelle mellem de enkelte valuta-

*) Jeg er meget taknemmelig over kolleger i Nationalbanken og professor Niels Thygesen for kommentarer. Artiklens synspunkter må dog stå for min egen regning.

områder gennem valutakurstilpasninger be-
vares – dvs. hvor der er mangel på tilstrække-
lig høj faktormobilitet. Valutakurstilpasnin-
ger anses som et aktivt instrument til at *øge*
efterspørgslen i områder med underbeskæf-
tigelse og til at *dæmpe* efterspørgslen i områ-
der med fuld beskæftigelse.

Ved vurderingen af Mundell's argumenter
blev der peget på, at det centrale problem er,
at mobilitet på arbejdsmarkedet er relativt
lille mens mobilitet på kapitalmarkedet er
stor (jfr. Fleming, 1971). Mens kapitalmobi-
litet i sig selv kan øge størrelsen af det »opti-
male« område, vil etableringen af større om-
råder kunne akcentuere fordelingsmæssige
uligheder delområderne imellem, fordi kapi-
talen bevæger sig til de områder med størst
økonomisk fremgang. En sammenslutning
af tidligere adskilte valutaområder vil såle-
des kunne øge den samlede velfærd, men
ikke nødvendigvis de enkelte delområders
velstand.

b) Høj grad af åbenhed (McKinnon, 1963)

Nærmest i modsætning til faktormobilitet
som kriterium argumenteres der her, at når
der er stor handel mellem »områder« (dvs.
de handlede varer udgør en stor del af den
samlede produktion), bliver det nemmere at
kompensere for de indkomst- og beskæfti-
gelsesmæssige konsekvenser af et ændret ef-
terspørgselsmønster *uden* at bruge valuta-
kursinstrumentet. Fald i efterspørgslen efter
specifikke produkter i ét område kan for-
holdsvis nemt kompenseres ved øget pro-
duktion af andre varer eller tjenester. Grun-
det den diversificerede efterspørgselsstruk-
tur, vil en valutakursændring i et delområde
have forholdsvis lille effekt på den samlede
efterspørgsel. Omvendt vil det for et område
med lille marginal importtilbøjelighed være
fordelagtigt at kunne kompensere f.eks. for
et efterspørgselsbortfald ved hjælp af en de-
preciering af valutakursen.

c) Produktdifferentiering (Kenen, 1969)

Som pendant til de foregående kriterier fo-
kuseres på retfærdiggørelsen af mange små
valutaområder. Når der produceres for-
holdsvis få standardvarer i et område, vil va-
lutakurstilpasninger kunne have relativ stor
effekt på efterspørgslen.

Ved brug af produktdifferentieringsargu-
mentet nås der frem til kriterier til bestem-
melse af afgrænsning af det optimale områ-
de, der er konsistent med b) ovenfor. Dog er
det væsentligt at gøre sig præmisserne for
valget mellem kriterierne klart, herunder at
der normalt i b) fokuseres på forstyrrelser,
der kommer fra *indlandet*, og i c) på forstyr-
relser, der kommer fra *udlandet* (jfr. Ishiya-
ma, 1975).

Valg af et »optimalt område« kan således
ikke træffes uafhængigt af, hvad for en for-
styrrelse der søges modvirket. Herudover er
det ubesvarede spørgsmål, i hvilken grad
overgangen til faste valutakurser vil øge fak-
tormobiliteten og dermed vil virke gavnligt
på ressource-allokeringen.

Alt i alt efterlader diskussionen om optimale
valutaområder en række ubesvarede spørgs-
mål. Det er nemlig svært at nå til entydige
anbefalinger inden for en *normativ* referen-
ceramme fordi *velfærdsargumenter* ikke kan
bruges isoleret. Argumenter for og imod op-
timale valutaområder skal ses i et *dynamisk*
perspektiv således, at økonomiens tilpas-
ningshastighed eksplicit bliver inddraget i
analysen.

Nedenfor gengives i oversigtsform de argu-
menter, der normalt angives for og imod va-
lutaunioner, og som i øvrigt diskuteres nær-
mere i de følgende afsnit.

Argumenter for;

1. Øget allokeringsefficiens, idet der ikke
længere er nogen valutakursusikkerhed.

Herved fjernes dele af den usikkerhed, der opstår ved langfristede beslutninger.

2. Spekulative kapitalbevægelser elimineres (hvis kurserne er uigenkaldelige faste).
3. Valutareserver behøves ikke mere, idet betalingsbalancen opgøres på konsolideret grundlag.
4. Finanspolitisk integration fremmes/kræves.
5. Der etableres en fælles lavere inflationstakt – såfremt overskudslandene dominerer ved tilrettelæggelsen af budgetpolitikken.

Argumenter imod;

1. Autonomi i den økonomiske politik, herunder den pengepolitiske autonomi, fjernes – opnåelse af allokeringsefficiens forudsætter således enten fælles løn, pris og produktivitetsudvikling eller accept af en afvigende realøkonomisk udvikling i unionens »regioner«.
2. Den nødvendige finanspolitiske koordination vil nedsætte/ophæve den »lokale« økonomiske selvstændighed og kan medføre etablering af større regionale uligheder.
3. Hertil kommer, at asymmetrier i tilrettelæggelsen af den økonomiske politik vil opstå, såfremt overskudslande dominerer i tilrettelæggelsen af budgetpolitikken – såkaldt deflationær bias.
4. Kapitalflugt til de velstående områder, der så nyder godt af liberaliseringen – og øger »helhedens« velstand, men behovet for regional udligning vil alt andet lige stige.
5. Etablering af et valutaområde fremmer ikke af sig selv arbejdskraftens mobilitet – og mellem områder, der ikke er »socialt homogene«, kan behovet for regional støtte blive større også på lang sigt.

Diskussionen i det følgende er hovedsagelig rettet mod de dynamiske konsekvenser af en bevægelse henimod monetær union for til-

pasningsprocessen og tilrettelæggelsen af den økonomiske politik. Hvilke konsekvenser de normative/velfærds-mæssige argumenter for etableringen af en union vil få i praksis, er det uhyre svært at måle/forudsige. Givet de instrumenter, der i dag er til rådighed på de finansielle markeder for at forsikre markedsdeltagerne mod usikkerhed grundet valutakursbevægelser, er det svært at forestille sig at fjernelsen af den sidste rest af denne usikkerhed vil være forbundet med væsentlige velfærdsgevinster – i hvert fald for andre grupper end eksempelvis turister. På den anden side kan det ikke udelukkes, at det forventede afkast på f.eks. langsigtede investeringer med en integreret valutaunion som afsætningsområde, vil kunne beregnes med større sikkerhed.

II Werner-planen

Allerede i 1970 lanceredes ideen om monetær union indenfor EF. Planen var ambitiøs og, som det efterhånden viste sig, urealistisk. Bemærkelsesværdigt er det alligevel, hvor mange lighedspunkter der er mellem 1970-planen og de tanker, der indgår i den rapport, som »Delors-gruppen« bestående af EFs centralbankchefer, enkelte universitetsøkonomer og under formandsskab af EF-kommissionens formand Jacques Delors udarbejdede til EF's stats- og regeringschefer i april 1989. Perspektiverne i »Delors-planen« gennemgås nærmere i artiklens afsnit IV.

Werner-planens endelige mål var en økonomisk og monetær union, der skulle opnås inden for 10 år omfattende bl.a. central fastsættelse af pengepolitiske mål anvendende en institutionel struktur à la Federal Reserve og koordineret overvågning af de offentlige budgetter.

Planen skulle realiseres i en første og en anden fase. Som mål for *første fase* var større koordinering af den økonomiske politik.

Dette skulle tilvejebringes ved etablering af indikatorer til overvågning af uligevægte. Overvågningsansvaret skulle ligge hos centralbankchef-komiteén. Der skulle etableres kurstillpasningsbånd mellem medlemsstaternes valutaer, der efterhånden skulle indsnævres i takt med den forudsatte konvergens i den økonomiske politik.

I planens *anden fase* skulle autonomi i kurstillpasning opgives. En fælles fond omfattende medlemsstaternes valutaer skulle etableres (for dermed at sikre koordineret intervention over for 3. valutaer).

Virkeliggørelsen af planens første fase blev delvis opnået gennem etablering af Slangesamarbejdet i 1972 og EMS-systemet i 1979. Slangesamarbejdet kan anses som en forløber for EMS-systemet, der er den institutionelle baggrund for valutasamarbejdet i dag. Men sammenlignet med Werner-planens intentioner er der fortsat langt igen. Bl.a. blev aktiv overvågning først etableret i en blid form i 1987 og den ønskede koordinering af pengepolitikken er endnu ikke konkretiseret, om end man har taget visse skridt i den retning (Jfr. Nyborg-aftalerne fra 1987, hvor anvendelse af rentepolitik til forsvar af valutakurspariteterne nævnes eksplicit).

Også med henblik på at skønne over hvilke forventninger, man realistisk bør anlægge vedrørende fremskridt mod en valutaunion i de kommende år, kan det være interessant at vurdere baggrunden for Werner-planens forholdsvis begrænsede gennemslagskraft. Spørgsmålet analyseres nærmere i næste afsnit, hvor erfaringerne med EMS-samarbejdet bliver vurderet. Som overordnet årsag kan nævnes det første olieprishock, hvorefter tiltroen til fleksible valutakurser styrkedes, idet man mente, at hensynet til bevarelsen af stabilitet i den indenlandske aktivitet kunne tilgodeses ved at »assign« (forbeholde) valutakursen til vedligeholdelse af den

eksterne balance. Dette bidrog til, at den planlagte koordinering/integration af den økonomiske politik udeblev – dette gjaldt ikke mindst etableringen af et tættere finanspolitiske samarbejde.

På den anden side erkendtes det samtidigt at anvendelse af fleksible valutakurser, der altså nærmest skulle virke som automatisk regulator til opnåelse af ekstern balance, ikke var omkostningsfrit. Det viste sig, at store fluktuationer i valutakurserne kunne have alvorlige konsekvenser for inflationen og være af begrænset realøkonomisk værdi, grundet langsom tilpasning i økonomiens udbudsside. Bl.a. erfarede man, at producenterne tilpassede deres profitmarginer fremfor deres salgspriser, når der skete en valutakursbevægelse. Formålet hermed var at bevare markedsandele, hvor valutakursændringen ikke betragtedes som vedvarende. Bl.a. på basis af disse erfaringer ændredes gradvist myndighedernes stillingtagen til politikkoordination internationalt. De to internationale aftaler mellem de toneangivende industrilande, der har fået størst indflydelse på valutamarkedene i sidste del af 1980'erne, er Plaza-aftalen fra 1985 og Louvre-aftalen i 1987.

Det tættere internationale samarbejde smittede af på EMS-samarbejdet, hvor koordineringen øgedes. Dette udtryktes klarest ved de institutionelle ændringer, herunder Nyborg-aftalerne (1987), der nedfældede et forstærket EMS-samarbejde bl.a. i form af længere løbende gensidige interventionskreditter, øget villighed til at yde intra-marginale interventionskreditter (dvs. hvor valutaerne ikke befinder sig på deres maksimale udsvingsgrænser) og en hensigtserklæring om større villighed til at bruge rentepolitik i valutakurspolitisk øjemed. Kapitalliberaliseringsdirektivet, hvorefter EF-landene skal have afviklet de aller fleste kapitalrestriktioner senest medio 1990, og aftalen om det indre

marked i EF, som bl.a. stiller krav til et tættere finanspolitisk samarbejde efter 1992, vil også have indflydelse på den økonomiske koordinering blandt EMS-medlemslandene. Bliver disse tiltag ikke ledsaget af en øget grad af koordinering af finanspolitikken og omkostningsudviklingen i medlemsstaterne, forekommer det, at de seneste års tendens til færre og mindre kurstilpasninger blandt EMS-landene ikke vil kunne videreføres.

III Erfaringer med EMS

I denne sektion gennemgås EMS-landenes erfaringer siden systemets oprettelse i 1979. Her tænkes ikke så meget på valutasamarbejdets tekniske formåen, men mere på den underliggende realøkonomiske tilpasning mod øget konvergens, som alt andet lige må anses som forudsætning for en forholdsvis

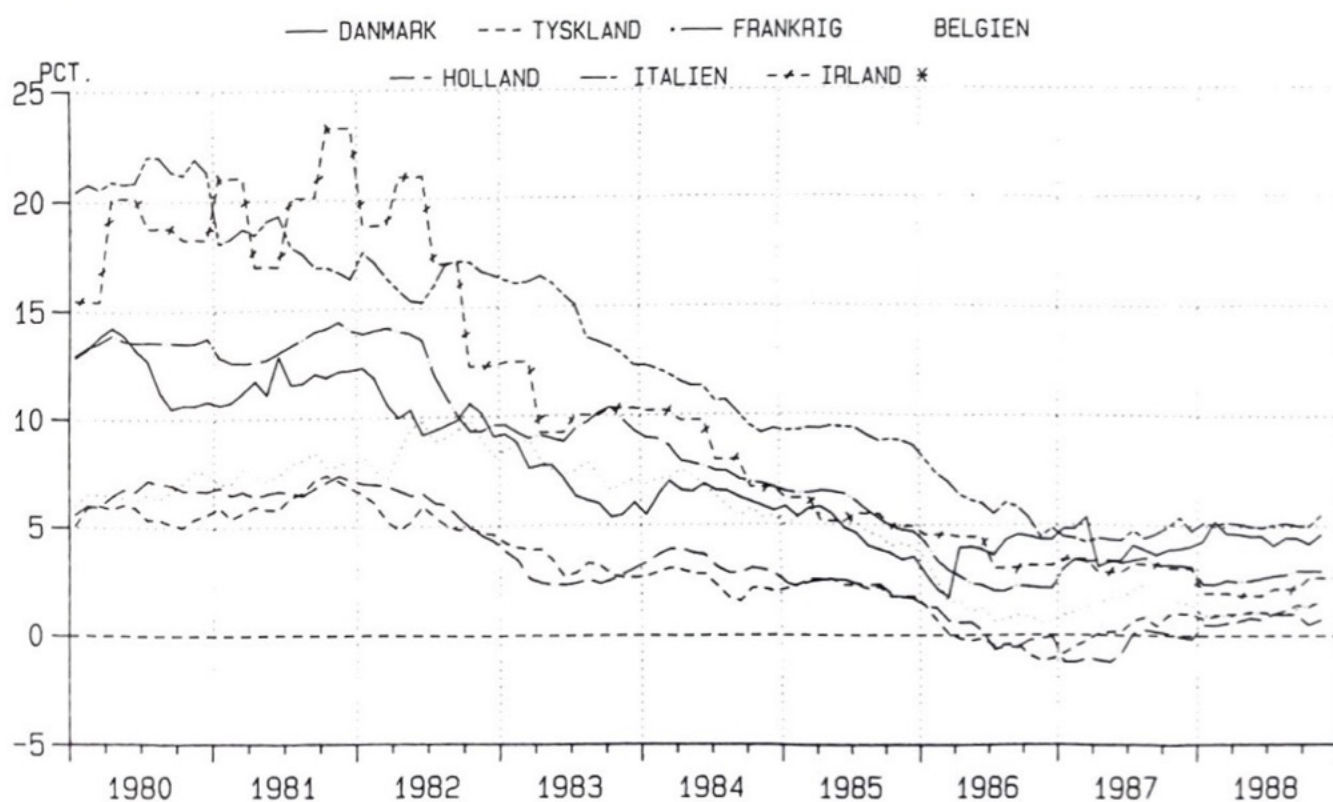
smertefri overgang til fastere pariteter og eventuelt en monetær union.

a) Valutakursstabilitet

Som det fremgår af *figur 1*, har der siden EMS-systemets oprettelse været en klar tendens til en tilnærmelse i inflationstakten EMS-landene imellem. Heri ligger der imidlertid ikke nogen egentlig årsagsforklaring, idet inflationsbekæmpelse generelt, herunder specielt i USA, har fået højere prioritet i 1980'erne end det var tilfældet i 1970'erne.

Tabellerne 1 og 2, der stammer fra et IMF-studie (Ungerer m.fl. 1986), viser, at tendensen til større valutakursstabilitet gælder både for de nominelle og reale valutakurser EMS-landene imellem i perioden efter EMS-systemets etablering. Tabellerne viser samtidig, at valutakursstabiliteten over for ikke-

Figur 1. Forbrugerprisindex.

Månedsgennemsnit, * Irland - kvartalsvis.

År til år ændring.

EMS valutaer er øget en smule sammenlignet med perioden forud for EMS-systemets etablering.

Tabel 1. Variation i de nominelle valutakurser

	I forhold til EMS-valutaer		I forhold til ikke EMS-valutaer	
	1974-78	1979-85	1974-78	1979-85
Belgien	11	7	18	23
Danmark	13	8	17	23
Frankrig	17	8	19	24
Tyskland	15	7	18	22
Italien	19	9	20	21
Holland	11	6	18	24
Japan	21	22	20	27
Sverige	15	17	19	20
Schweiz	20	13	24	26
U.K.	17	21	19	24
U.S.A.	19	27	16	21

Anm.: Variation måles som standard afvigelse af logaritmen til det månedlige gennemsnit af de bilaterale valutakurser.

Kilde: Ungerer m.fl. (1986).

Tabel 2. Variation i de reale valutakurser

	I forhold til EMS-valutaer		I forhold til ikke EMS-valutaer	
	1974-1978	1979-1985	1974-1978	1979-1985
Belgien	12	8	19	25
Danmark	17	8	20	24
Frankrig	17	9	19	25
Tyskland	16	8	19	23
Italien	20	9	21	22
Holland	13	7	20	25
Japan	23	23	24	29
Sverige	16	19	20	21
Schweiz	21	13	25	26
U.K.	18	24	21	28
U.S.A.	20	28	18	27

Anm.: Variation måles som standard afvigelsen af logaritmen til det månedlige gennemsnit af de reale bilaterale valutakurser anvendende MERM vægte og relative forbrugspriser.

Kilde: Ungerer m.fl. (1986).

Heraf kan konkluderes, at den lavere inflationsstakt, som man har oplevet internationalt,

ikke af sig selv har været tilstrækkelig til at skabe større valutakursstabilitet på global plan, men indenfor EMS har de gensidige aftaler bl.a. om valutamarkedsintervention, der danner »rygraden« i EMS-systemet, haft en selvstændig stabiliserende indflydelse på valutakursdannelsen. Her bør det understreges, at ud over selve EMS-systemets indretning, har EMS-landene erfaret at paritetsændringer, når disse holdes indenfor de allerede aftalte udsvingsmargener, kan kombineres med en (mindre) appreciering af markedskursen af den valuta, hvis centralkurs bliver nedskrevet, i hvert fald i en kortere periode følgende efter paritetsændringen. Ved en sådan benyttelse af bånd-systemet (normalt forbundet med betegnelsen »crawling-peg«) påføres spekulanter, der typisk har taget meget korte positioner mod den devaluerende valuta, tab – og dermed øges systemets selvstabiliserende egenskaber. Denne praksis – umiddelbar appreciering af den devaluerende valutas markedskurs efter en kurstilpasning – er bl.a. anvendt af Danmark siden 1983.

b) Tilpasning hen imod større realøkonomisk konvergens

Tendensen henimod større »nominel sikkerhed« (d.v.s. konvergens i inflationsrater og større valutakursstabilitet) synes ikke – i hvert fald indtil videre – at være ledsaget af den ønskværdige realøkonomiske tilpasning. Som resultat af den stigende nominelle sikkerhed kunne man have forventet en relativ stigning i handelsomfanget EMS-landene imellem. Tabel 3 viser, at for de »gamle« EF-landes vedkommende, herunder Danmark, har handlen med andre EF-lande som andel af den samlede handel nærmest stagneret siden 1979. Stagnationen i integrationsprocessen i EF-området synes således ikke at pege på EF som et »naturligt« optimalt valutaområde.

Om end tabel 3 illustrerer en udviklingstendens, skal den ikke tolkes for håndfast, idet en del af forklaringen på de uændrede markedsandele i *intra*-EF-handlen kan tilskrives større vækst i handel med lande *udenfor* EF. Dette bliver tildels illustreret i *tabel 4*, der viser, at væksten i udenrigshandlen siden EMS-systemets etablering i 1979 har været lavere EMS-landene imellem end i den forudgående 5-års periode. Samtidig er handlen med ikke-EMS lande vokset ca. dobbelt så kraftigt som *intra*-EMS handlen. Udviklin-

gen i handelsomfanget peger således heller ikke umiddelbart i retning af, at større valutastabilitet har ansporet til større vækst i handelssamkvemmet EMS-landene imellem. På den anden side skal man være varsom med at trække for håndfaste konklusioner. Dels havde væksten i *intra*-EMS handlen muligvis været endnu mindre uden EMS-samarbejdet, dels afspejler udviklingen i handelsomfanget vækstraterne i og udenfor EMS (jfr. nærmere omtale nedenfor).

Tabel 3. Andelen af handel (eksport + import) med andre EF-lande.

	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
Danmark	51,0	50,6	48,1	50,1	49,5	46,3	47,1	49,4	50,3
Vesttyskland	51,1	49,9	49,1	50,2	50,7	50,0	50,9	51,5	52,7
Belgien	71,6	68,3	66,4	68,2	69,4	69,0	70,1	72,7	73,4
Holland	66,4	64,4	63,7	65,3	65,4	64,6	66,2	69,6	69,7
Frankrig	54,7	51,3	49,0	50,8	52,3	52,4	53,7	57,7	59,6
Irland	75,6	74,2	72,4	51,5	69,7	68,2	67,8	69,8	70,2
Italien	49,9	48,6	44,4	45,4	46,5	45,6	49,4	54,8	56,3
England	46,0	45,2	44,4	45,5	47,3	47,5	49,0	50,0	51,3
Grækenland	46,5	43,8	48,7	47,3	50,7	51,2	50,1	60,0	64,1
Spanien	42,6	39,3	35,9	38,4	39,9	42,0	43,7	54,7	58,4
Portugal	51,9	49,6	48,8	50,9	50,8	50,4	53,0	63,0	66,0
EF i alt	55,9	54,1	51,7	53,1	53,9	53,3	54,6	58,1	59,4

Kilde: Valutafondens International Financial Statistics.

Mest graverende synes imidlertid at være tendensen til større uligevægt i handelssamkvemmet EF-landene imellem. Dette er søgt illustreret for Danmark og udvalgte større EF-lande i *figur 2*. Generelt er indtrykket, at den andel af de enkelte EF-landes handelsubalancer, der kan henføres til *intra*-EF handel, har været stigende. Til dels kan udviklingen tilskrives større ubalance i handlen mellem de EF-lande, der deltager i EMS-systemet og de øvrige EF-lande (herunder specielt England). På den anden side må hensigten – på sigt – være at inddrage disse lande, der foreløbigt ikke deltager i det snævre samarbejde, i dette samarbejde. Dette skridt indgår allerede i Delors-planen første etape, jfr.

nærmere omtale i afsnit IV. Selv om et mere bindende valutasamarbejde naturligvis kunne etableres uden disse EF-lande, er det væsentligt at samarbejde på sigt indtager alle EF-lande, herunder ikke mindst »Europas finanscenter«, London.

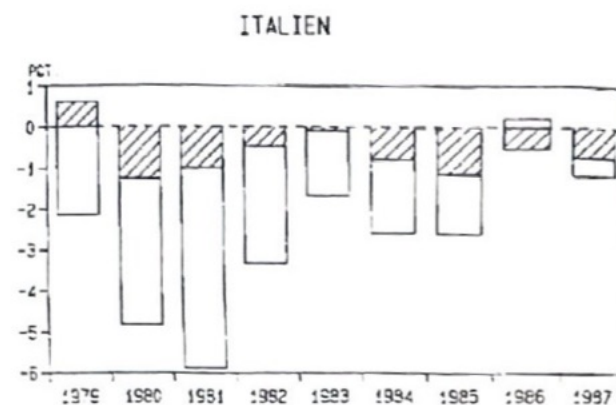
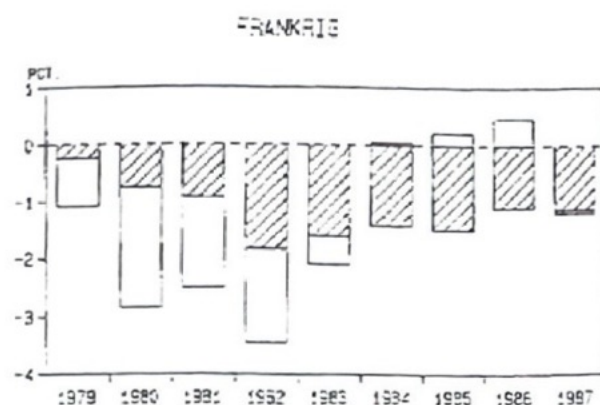
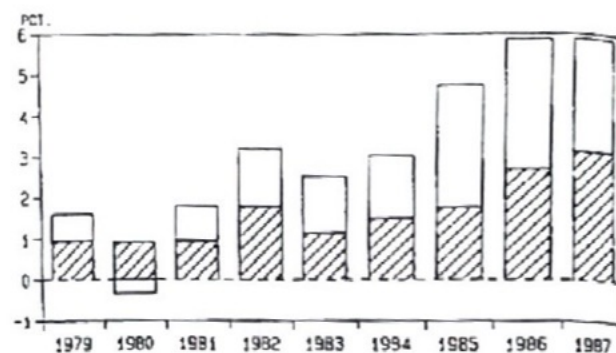
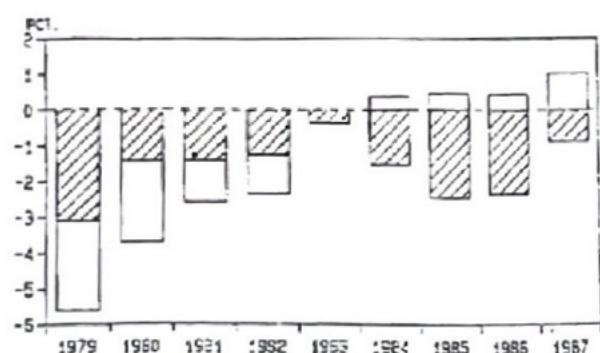
Tabel 4. Gennemsnitlig årlig vækst i handelen (eksport + import) i faste priser. (pct.)

	1973-1978	1979-1985
Mellem EMS-lande	4,9	2,8
Mellem EMS og andre lande	6,6	5,6
Mellem EMS og andre lande (ekskl. USA)	7,4	5,7

Kilde: De Grauwe (1987).

HANDELSBALANCE OVERFOR EF-LANDE OG ØVRIGE UDLAND
MÅLT I PCT. AF BNP

FIGUR 2

KILDE: IMF, DIRECTION OF TRADE STATISTICS
SKRAVEREDE FELTER ER EF-LANDE

c) Deflationær bias

Ikke alene har tendensen imod annullering af de fundamentale uligevægte i udenrigshandlen i 1980'erne været skuffende, men samtidig har EF-området haft relativt lav GNP-vækst og høj arbejdsløshed. Givet de mindre kursbevægelser, der har kendetegnet EMS-området, kan et medlemsland, som har en præference for højere vækst og lavere arbejdsløshed, have svært ved at stimulere økonomien ved hjælp af f.eks. fiskal ekspansion uden samtidig at pådrage sig et handelsbalanceunderskud. Med »fastere« valutarurser oplever det enkelte EMS-land, at en større del af landets fiskale ekspansion »eksporteres« til andre lande, der deltager i valutakurssamarbejdet. Ved at anlægge en mere ekspansiv fiskal politik end de øvrige lande, pådrager det pågældende EMS-land sig såle-

des problemer i form af en forværring af handelsbalancen.

Under Bretton-Woods valutakurssamarbejdet, der endelig opløstes i 1973, var det i høj grad USA, der pådrog sig rollen som »lokomotivnation« – d.v.s. USA akkumulerede et underskud i samkvemmet med andre lande (med større præference for lavere inflation/højere arbejdsløshed). Dollarens rolle som ene-reservevaluta sikrede dog samtidig, at USA fortløbende kunne finansiere betalingsbalanceunderskuddet uden samtidig at pådrage sig rentebærende gæld. I EF sætter det land, som mest naturligt kunne overtage »lokomotiv« rollen – Tyskland –, højst prioritet på lav inflation. Dette kan være en væsentlig grund til, at man i EF har oplevet lavere GDP vækst siden 1980 end i USA (og Ja-

pan). Samtidig er arbejdsløsheden i EF steget kraftigt for at bevæge sig over niveauet i USA. Udviklingen adskiller sig fra de foregående årtier, hvor man oplevede højere vækst og lavere arbejdsløshed i EF end i USA, jfr. *tabel 5*.

Tabel 5. Økonomiske Nøgletal

	GNP vækst (pct. pr. år)		
	1968-1973	1974-1979	1980-1988
EF	4,9	2,4	1,9
OECD-euro	4,8	2,4	2,0
U.S.A.	3,2	2,6	2,6
Japan	9,5	3,7	4,1

	Arbejdsløshed (pct.)		
	1968-1973	1974-1979	1980-1988
EF	2,6	4,7	9,9
OECD-euro	3,4	5,3	9,8
U.S.A.	4,8	6,8	7,5
Japan	1,2	1,9	2,5

Kilde: OECD Economic Outlook.

Valutakurstilpasninger mellem EMS-landene anvendtes forholdsvis hyppigt og med større procentvise ændringer i pariteterne indtil marts 1983. Herefter er kurstillpasningerne blevet noget sjældnere og procentvis mindre. Siden 1982 har nedbringelsen af inflationsniveauet og bevarelsen af »fastere«

Tabel 6. Ændring i det strukturelle budgetoverskud som pct. af BNP

	EMS	Udenfor EMS ¹⁾	Europæiske lande udenfor EMS
1980-81	- 0,36	0,41	0,94
1982-85	0,53	- 0,20	- 0,04

1) Omfatter OECD-landene alene.

Anm.: En stigning i budgetoverskuddet virker kontraktivt og et fald virker ekspansivt.

Kilde: De Grauwe (1987) og OECD Economic Outlook.

valutakurser været forbundet med en mere kontraktiv finanspolitik indenfor EMS end i de andre europæiske lande og i de øvrige OECD lande set under ét, jfr. *tabel 6*. Disse tal peger således ligeledes i retning af en deflationær bias indenfor EMS.

Størrelsen af denne bias er til dels blevet modereret af bevægelsen henimod mere liberale kapitalbevægelser i EMS-området. Uden samme grad af kapitalmobilitet vil en fiskal kontraktion (i en medlemsstat med høj inflation) medføre større nedgang i efterspørgsel end, når kapitalmobiliteten er større. Med større kapitalmobilitet vil selv et lille fald i den indenlandske rente (forårsaget af nedgangen i efterspørgselspresset) medføre kapitaleksport og kunne virke stimulerende i de andre medlemsstater – givet at disse stater ikke strammer deres finanspolitik tilsvarende.

IV Videre skridt mod union

Denne afsluttende sektion er disponeret i tre dele. Først gennemgås de trin, der eventuelt kunne indgå i etableringen af et snævrere samarbejde og på lidt længere sigt etableringen af én fælles valuta. Derefter skitseres hvilke præmisser, der ligger bag ønsket om etablering af faste EMS-kurser. Endelig tages disse præmisser op til kritisk vurdering set i lyset af erfaringerne med den økonomiske udvikling indenfor EMS-området, jfr. sektion III ovenfor.

a) Praktiske skridt mod en union

Inden der eventuelt etableres en egentlig valutaunion vil det være naturligt at foretage yderligere *tilpasning i de institutionelle rammer* for EMS-samarbejdet, som vil virke befordrende for tættere politik-koordination.

I Delors-rapporten forestiller man sig, at etableringen af det fælles valutaområde opnås i 3 etaper. Det væsentligste institutionelle indhold i første etape, som ønskes indledt

samtidig med ophævelsen af kapitalrestriktionerne i EF pr. 1. juli 1990 er, at alle EF-lande bliver tilsluttet det snævre EMS-samarbejde inden etappen afsluttes (dvs. der skal gælde ensartede udsvingsmargener for alle EF-lande). Iværksættelsen af 2. etape kan først ske, når en ny traktat er trådt i kraft. Først i løbet af 2. etape forestiller man sig, at de nuværende udsvingsmargener for de bilaterale pariteter (p.t. maksimalt 2,25 pct.) skal indsnævreres. I 3. etape etableres den egentlige møntunion. Der er ikke udarbejdet en tidsplan for afslutning af 1. etape eller for gennemførelsen af 2. og 3. etape. Dette nok så meget for at undgå samme fejl, som blev begået ved udarbejdelse af tidsplanen i Werner-planen.

Gradvis ønskes således udsvingsmarginerne indsnævret for endelig at blive ophævet. I 1. og 2. etape er den kursbevægelse, der kan finde sted *uden* en ændring i de bilaterale pariteter imidlertid kun ét element i bestemmelsen af størrelsen af den »tilladte« kurstilpasning. Lige så væsentligt er benyttelsen af båndbredden og ikke mindst *hyppigheden af paritetsændringer*. Her mener Delors-gruppen at »kravet om øget indbyrdes overensstemmelse i EF-landenes makroøkonomiske politik er forårsaget af den voksende modvilje mod ændringer i valutakurspariteterne«. Det spørgsmål, der søges besvaret i det følgende, er om denne »modvilje« med fordel skal søges opretholdt for senere at blive cementeret i en valutaunion.

Det helt centrale ved benyttelse af crawling-peg systemet er, at *tilliden* til systemets stabilitet bevares. Som nævnt tidligere, er en væsentlig faktor til bevarelsen af denne tillid, at der indenfor det »nye« bånd efter en paritetsændring er mulighed for en appreciering af den devaluerende valutas markedskurs. Det er med andre ord svært at afgøre om sjældne, større (stor båndbredde) eller hyppige, små kurstilpasninger (lille båndbredde) er at foretrække for så vidt angår tiltroen til

systemets stabilitet. Med det eksisterende behov for realøkonomisk tilpasning og inflationsforskelle ville en fastlåsning af pariteterne («per jure» eller »de facto») ikke virke troværdigt. Man kan imidlertid frygte, at den fornyede politiske interesse for unionstanken vil medføre en fastlåsning af pariteterne »de facto« med potentielt graverende konsekvenser for systemets stabilitet på sigt.

Som et praktisk første skridt henimod *tættere koordinering af den makroøkonomiske politik* peger Delors-rapporten på behovet for iværksættelse af mere intense meningsudvekslinger blandt medlemsstaterne om udviklingstendenser, herunder vedrørende tegn på spænding grundet modsatrettede eller inkonsistente bevægelser i de makroøkonomiske indikatorer. De to fora, hvor diskussioner om disse emner skal finde sted, er i EF's centralbankguvernørkomité og ved møderne blandt EF's økonomi- og finansministre, der begge mødes ca. 10 gange om året. Som led i første etape skal begge disse organers kompetencefelter udvides således, at der kan ske samordning af budgetpolitikken og at centralbankguvernørkomitéen bliver mindre anonym – dvs. afgiver udtagelser til Ministerrådet og landenes regeringer og forelægger en årsrapport. Samtidig er det tanken, at komitéen skal høres om større pengepolitiske beslutninger – vel af praktiske årsager alene de beslutninger, der er af mere langsigtede karakter.

Delors-rapporten 2. og 3. etape beskriver en trinvis bevægelse henimod monetær union, hvor *beslutningskompetence vedrørende budget- og pengepolitikken overdrages til fællesskabets institutioner*, herunder et nyoprettet Europæisk Centralbanksystem. Enemålet er etablering af de uigenkaldelige faste valutakurser, men om tidsplanen herfor bemærkes det, at »betingelserne for at gå fra én etape til den næste kan ikke fastsættes på forhånd. Man kan heller ikke i dag sige

noget om, hvornår disse betingelser vil foreligge». Skulle det imidlertid ske, at det tættere samarbejde etableres for tidligt – og skulle et eller flere lande mod forventning senere se sig nødsaget til at forlade samarbejdet – ville overgangen fra den første til de næste faser i samarbejdet kunne svække EMS-systemets troværdighed alvorligt.

Som et mere definitivt skridt i retning af etableringen af en egentlig union foreslog et mindretal i Delors-gruppen, at der allerede som led i 1. etape skulle etableres *en pulje af internationale reserver*, som kunne bruges til koordineret intervention mod tredje valuta (dollaren og yenen). Delorsgruppens flertal besluttede imidlertid at udskyde anbefalingen om etableringen af en fælles reservepulje til 2. etape. Ud over det kosmetiske ved etablering af en fællespulje af reserver forekommer det reelle indhold i dette forslag at være noget tyndt. Allerede i dag er centralbankkoordination, både for så vidt angår intervention mod tredje valutaer og bilateralt i EMS, veludviklet og normalt velfungerende. Hertil kommer, at en egentlig institutionalisering af dette samarbejde vil være forbundet med en række juridiske/praktiske problemer.

Det er tanken at etablere «*Det Europæiske Centralbanksystem*» i Delors-planens 2. etape. Som navnet antyder, bliver de opgaver, der forvaltes af de nationale centralbanker efter unionens etablering, nogenlunde af samme art som hos de regionale afdelinger i Federal Reserve Systemet i USA. Regionale centralbankafdelinger vil med deres decentrale ekspertise kunne bidrage med indsigt i lokale finansielle forhold og vil derfor fortsat have en komparativ fordel, hvad vedrører f.eks. vurdering af soliditeten hos enkelte finansielle institutioner og dermed udlodning af likviditetsstøtte til de lokale enheder, der eventuelt måtte komme i vanskeligheder.

Denne "lender of last resort" facilitet –

kombineret med visse tilsynsmæssige opgaver – vil være centralbankafdelingernes eneste mere selvstændige vurderingsopgave. Penge-, obligations- og valutamarkedsintervention (nu alene mod tredje valutaer) vil skulle koordineres tæt med de øvrige centralbanker i den europæiske »open market committee«, for at sikre den ønskede pengepolitik i unionen som helhed. Set med institutionelle øjne er ideen om en monetær union således på mange måder et spørgsmål om enten/eller. Med de eksisterende forskelle i realøkonomierne blandt medlemsstaterne, og dermed ganske forskellige forudsætninger for at kunne tilrettelægge tilpasningen mod større konvergens, forekommer tanken om lanceringen af unionen i 1990'erne at være præmatur. Givet de implicite bindinger for den realøkonomiske udvikling i medlemsstaterne, en union ville medføre, er det ikke usandsynligt, at »Delors-planen« kommer til at lide samme skæbne som Werner-planen fra 1970.

b) Tre fundamentale præmisser, når der argumenteres for yderligere integration.

Når man kan have sin tvivl om unionstankens gennemførlighed, er det relevant, at spørge hvorfor ideen igen er blevet rejst. Der synes at være tre fundamentale grunde. Disse præsenteres nedenfor for derefter at blive drøftet nærmere i næste delsektion. Der henvises til Gros & Thygesen (1988) for en mere udførlig præsentation af præmisserne.

(i) Valutakurstilpasninger

Det argumenteres, at valutakurstilpasninger generelt er uden realøkonomisk værdi, idet de aldrig bliver fulgt af tilstrækkelig efterspørgselsdæmpende politik i det devaluerende land. Siden begyndelsen af 1970'erne, hvor man generelt mente flydende valutakurser ville afhjælpe økonomiernes tilpassningsvanskeligheder, viser erfaringerne, hvor svagt et instrument til ændring af efter-

spørgsmønstret valutakurstilpasninger egentlig er. Ud over den konstaterede manglende efterspørgselsdæmpende politik i det devaluerende land, peges der på langsom tilpasning specielt på økonomiernes udbudside.

(ii) finanspolitik

Om end det erkendes, at en valutaunion stiller krav til koordinering af finanspolitikken, levnes fortsat plads til en vis finanspolitisk selvstændighed. Det menes, at selvstændighed i den offentlige udgiftspolitik og skattepolitikken kan bevares under den betingelse, at residual finansieringen ikke sker monetært, men gennem udstedelse af værdipapirer.

(iii) forventningsdannelse

Det anses for væsentligt at udvikle EMS-systemet således, at målsætningen om et fastere monetært samarbejde holdes for øje. Alene herved sikres de nødvendige politiske initiativer til at bevare systemets stabilitet fremover samtidig med, at der tilskyndes til konvergens i den realøkonomiske udvikling medlemsstaterne imellem. Der sættes således fokus på forventningernes betydning, også når der skal udarbejdes retningslinier for udviklingen i valutakurssamarbejdet.

c) Kommentarer til de »tre fundamentale præmisser«

Baseret på de seneste års erfaringer med økonomisk tilpasning drages de ovenfor stående tre udsagn frem som de centrale argumenter for at anbefale iværksættelse af yderligere skridt mod en monetær union. Nedenfor sættes der imidlertid spørgsmålstejn ved udsagnenes holdbarhed.

Ad (i) Valutakurstilpasninger

Set fra en pengepolitisk synsvinkel er det bemærkelsesværdigt, at valutakurstilpasninger åbenbart ikke menes at have nogen ind-

flydelse på økonomiens reale sektor gennem forskydninger i de nominelle forhold. Betragtes tilpasningen på de finansielle markeder, må det forudsættes (for det devaluerende land) at formuegevinsten ved at holde udenlandske fremfor indenlandske aktiver (og tabet ved at have udenlandske nettopassiver) er uden videre betydning. Baggrunden for denne tankegang må være ret præcise forventninger hos private agenter om, at de pengepolitiske myndigheder er »løsslupne« og at disse formueændringer – ja, nærmest øjeblikkeligt – kompenseres af nominelle forskydninger (merinflation i indlandet).

Ses der på den realøkonomiske tilpasning, er argumentet om, at priselasticiteter i udenrigshandlen er lave, ikke et tilstrækkeligt argument for at nedsætte/ophæve valutakurstilpasninger. Dette kræver som forudsætning (nogenlunde) *ens inflationstakter/lønkrav/produktivitetsudvikling*. Givet at disse forhold afviger EMS-landene imellem, og der ikke sker øjeblikkelig tilpasning i de nominelle forhold efter en devaluering, vil devalueringen i en mellemliggende periode have positive effekter bl.a. i form af højere vækst og beskæftigelse, mindre handelsunderskud og lavere gældsætning. Erfaringsmæssigt synes længden af denne mellemliggende periode at være ca. 5 år for et land som Danmark, men periodelængden vil variere fra land til land afhængig bl.a. af institutionelle forhold (jfr. nedenfor).

Der er forskellige årsager til, at der stadig er forskellige »inflationspræferencer« i de forskellige medlemsstater. Som en første gruppe af årsager er der de institutionelle, sociale eller historiske. På dette område er efter alt at dømme den væsentligste forskel landene imellem forskellen i *organisationsniveau på arbejdsmarkedet*. Organisationsniveau på arbejdsmarkedet er en central faktor, fordi organisationerne er med til at bestemme (og

disciplinere), hvor hurtigt en devaluering omsættes i indenlandsk merinflation.

Erfaringen med det høje organisationsniveau i Danmark er, at der skabes en præference for et inflationsniveau, der er i overkanten af det centraleuropæiske niveau, men faren for »run-away« (uhæmmet) inflation synes at være begrænset, fordi organisationerne alligevel virker »konserverende« for inflationsniveauet – igennem 70'erne og første del af 80'erne oplevede man ikke egentlige »vicuous-circles« i Danmark som f.eks. i England og Italien. På den anden side har det vist sig uhyre svært over længere perioder (end f.eks. en enkel overenskomstperiode) at bringe de danske lønkrav ned på tysk niveau. Forklaringen må bl.a. søges i institutionelle forhold og fordelingsmæssige interesser, som ikke uden videre kan forliges med en lav nominel lønstigningstakt.

Blandt andre årsager til at der stadig væk må formodes at være en præference for at opretholde forskellige inflationsniveauer, vil være forskellige *fiskale strukturer* og forskellige indretninger af de *finansielle markeder* i de enkelte medlemsstater. Her tænkes (set med danske øjne) eksempelvis på »subsidieværdien« af rentefradraget og fordelene ved at kunne stifte langfristet konvertibel gæld. Denne gældsform giver danske lønmodtagere en *relativ* præference for højinflation (eller en mindre risiko ved at stifte højforrentet gæld) sammenlignet med lønmodtagere i andre EF-lande. Om end skattereformbestræbelserne peger i retning af, at værdien af denne subsidie bliver nedbragt, vil de fordelingsmæssige konsekvenser (mellem kreditorer og debitorer) være betydelige, og en forhastet afvikling med henblik på snarlig overgang til en EF-møntunion forekommer urealistisk.

Integrationsprocessen i EF vil i stigende grad gøre det vanskeligt at opretholde et renteni-

veau i Danmark, der er forskelligt fra renteniveauet i andre EF-lande. Med de forskellige fiskale- og kapitalmarkedsstrukturer, der i dag findes i de enkelte EF-lande, vil en og samme rente give anledning til markant forskellige aktivitetsniveauer i de enkelte medlemsstater. Bemærk, at på skatteområdet omfatter den harmonisering, der her peges på, en meget bredere gruppe af skatter end de indirekte skatter, der alligevel »tvinges« ind i en harmonisering i forbindelse med åbningen af det indre marked i 1993.

Ad (ii) Finanspolitik

Præmissen om at de enkelte medlemsstater må bevare en vis grad af finanspolitisk selvstændighed – bare den ikke finansieres monetært – er bemærkelsesværdig, fordi den forudsætter opfyldelse af Ricardo's ækvivalens teorem. Om staten opkræver skatter eller finansierer sig ved udstedelse af obligationer kan kun være irrelevant, hvis økonomiens agenter har fuld forudseenhed. Det forudsættes at obligationsudstedelse bliver betragtet som værende ensbetydende med en stigning i skattetrykket en gang i fremtiden, hvilket de fremsynede agenter allerede i dag tager højde for i deres opsparing. I en økonomi med fuld forudseenhed fungerer penge nemlig alene som numeraire, fordi de fuldt-informerede agenter kun reagerer over for ændringer i de reale forhold. Som det var tilfældet for valutakurstilpasninger (jfr. (i) ovenfor), forudsættes det, at båndet mellem økonomiens reale sektor og finansielle sektor kan skæres fuldstændig over.

Det væsentlige i et mere integreret Europa vil være at blive enig om en fælles budgetpolitik. Givet tættere harmonisering af de direkte og indirekte skatter, vil medlemslandenes muligheder for at føre selvstændig udgiftspolitik være stærkt begrænsede. Koordination af det omfang, hvormed den enkelte medlemsstat forøger sine gældsfinansierede udgifter, må blive en hjørnesten i de EF-poli-

tiske diskussioner. Om end den præcise anvendelse af offentlige midler til en vis grad vil kunne overlades til medlemsstaterne (ligesom til staterne i USA eller kommunerne i Danmark), må der på EF-niveau træffes afgørelse om de overordnede retningslinier for omfanget af gældsfinansiering og allokeringen af de »regionale midler«. Behovet for større koordinering af budgetpolitikken påpeges flere steder i Delors-gruppens rapport. Det menes, at behovet for koordinering af budgetpolitikken allerede vil opstå som led i 1. etape. Spørgsmålet er, om man i politiske kredse – også blandt unionstilhængere – har gjort sig klart, hvilke konsekvenser for frihedsgraderne i tilrettelæggelsen af budgetpolitikken den gradvise opgivelse af pengepolitisk autonomi på »regionalt« niveau vil medføre.

Budgetpolitik består både af en *konjunktural* del og en *strukturel* del. Problemet for et land som Danmark med høj velstand og stor gæld (strukturelt problem) bliver, at berettigede allokeringen af midler fra fællesbudgettet, som bliver tilstrækkelige til at opretholde et højt aktivitetsniveau. Faren bliver, at der opstår strukturelle »arbejdsløshedsøer« inden for EF. Det må forventes, at behovet for støtte til de »tilbagestående« eller lavvækst områder vil stige i og med importkvoterne i det mere integrede fællesskab stiger, og – som omtalt tidligere – en større del af en finanspolitik stimulans »eksporteres«.

Mod denne argumentationsform kunne indvendes, at lavere aktivitet og dermed lavere aflønning af arbejdskraft i f.eks. Danmark i forhold til de øvrige EF-lande »af sig selv« vil afhjælpe ubalancen grundet arbejdskraftens øgede mobilitet. De strukturelle og budgetsmæssige problemer skulle så at sige afhjælpe sig selv. Problemet med denne »laissez-faire« tankegang er, at mobiliteten på arbejdsmarkedet er hæmmet grundet kulturelle forskelle, sprogbarriere og institutionelle

stivheder. Her bryder sammenligningen mellem federale stater i USA og lande i Europa i hvert fald sammen.

Ad (iii) **Forventningsdannelse**

Politisk »commitment« til EMS er væsentlig og vil bidrage til at fremme de »stabiliserende« forventninger, men ligefrem at sigte mod en møntunion er ikke nødvendig for at sikre crawling-peg systemets stabilitet. Tværtimod kan en hensigtserklæring om snarlig union eller lignende virke utroværdig og destabiliserende, idet det er svært at forestille sig, at de strukturelle og regionale forskelle bedre vil kunne håndteres af et EF-organ, der skal sikre fastsættelsen og overholdelsen af de regionale EF-budgetter, end de nationale myndigheder. Analysen af velfærdsgevinsterne ved monetære unioner tager ikke hensyn til disse problemer, idet der antages at være ligevægt imellem de valutaområder, der påtænkes slået sammen (jfr. afsnit I ovenfor).

Når de enkelte medlemsstater befinder sig med det tilpasningsbehov i udgangssituationen, som kendetegner EMS-landene, er faren med EMS-systemet, som det fungerer i dag, at pariteterne fryses fast i for lange perioder. Man kan frygte en situation, der ligner de sidste år under Bretton Woods systemet, hvor de underliggende uligevægte akkumuleredes og ikke søgtes korrigeret ved hjælp af kurstillpasninger. Desværre ligger der ikke – som antydnet i Delors-rapporten – nogen sikkerhed for, at disse uligevægte skulle blive mindre grundet ophævelsen af kapitalrestriktionerne i EF i 1990 eller gennemførelsen af det indre marked fra 1993. Etablering af større ligevægt eller i hvert fald iværksættelse af økonomisk-politiske foranstaltninger, der bevæger økonomierne i denne retning, forekommer således at være en forudsætning for at opgive suveræniteten på det valutariske område. En møntunion uden nogen klar tendens til tilnærmelse i de makroøko-

nomiske forhold i udgangssituationen vil alt andet lige akcentuere smerterne ved at iværksætte tilpasningsprocessen og dermed – efter al sandsynlighed – nedsætte unionens potentielle levetid.

Litteraturhenvisninger

- De Grauwe P. International Trade and Economic Growth in the EMS, *European Economic Review* No. 31, 1987.
- Fleming, J.M. On Exchange Rate Unification, *Economic Journal*, Vol. 81, September 1971.
- Gros D. & Thygesen N. The EMS, achievements, current issues and directions for the future. Centre for European Policy Studies Economic Working Document No. 35, March 1988.
- Ishiyama, Y. The Theory of Optimum Currency Areas: a survey, *IMF Staff Papers*, No. 2, 1975.
- McKinnon, R.I. Optimum Currency Areas, *American Economic Review*, Vol 53, September 1963.
- Mundell, R.A. A Theory of Optimum Currency Areas, *American Economic Review*, Vol. 51, September 1961.
- Ungerer H. m.fl. The European Monetary System: Recent Developments, *International Monetary Fund, Occasional Papers* No. 48, December 1986.

Væksten i funktionær- og servicesektoren og i særlige grupper med lav faglig organisering

Steen Scheuer, lektor, mag. art. & lic. merc., Handelshøjskolen i København

Faglig organisering blandt funktionærer.

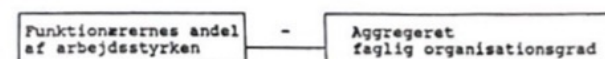
I efterkrigstiden er der sket en meget betydelig vækst i antallet af funktionærer, som fra at udgøre knap 30 procent af lønmodtagerne (og ca 20 procent af arbejdsstyrken) i 1950, i dag udgør lidt over halvdelen af lønmodtagerne og ca 45 procent af den samlede arbejdsstyrke. I tal en vækst fra 430.000 funktionærer i 1950 til 1.200.000 i dag. Når man skal vurdere betydningen heraf, må det erindres, at en meget betydelig del af disse funktionærer er kvinder, og at problemstillingen derfor falder sammen hermed, ligesom forskydningen imod relativt flere funktionærer i samfundet også afspejler den erhvervs- og branchemæssige forskydning fra industri- til serviceerhverv.

Traditionelt har det været antaget, at faglig organisering primært var et middel anvendt af arbejdere, og at funktionærerne – hvis de overhovedet lod sig organisere fagligt – ville organisere sig i faglige organisationer af en anden type og med til dels andre strategier. Her skal kun spørgsmålet om funktionærernes organisationsgrader behandles (for spørgsmålet om fagforeningskarakter og -strategi, jvf Lockwood 1958; Bain 1970;

Crompton 1976; Scheuer 1986; Due & Madsen 1984 m.fl.).

På den ene side antages det (jvf fx Møller, J Ørstrøm 1983), at en stigning i funktionærandelen i arbejdsstyrken vil få den faglige organisering til at falde, fordi funktionærerne traditionelt har været langt ringere organiseret end arbejderne. Dette skulle hænge sammen med funktionærernes relativt privilegerede arbejdsituation, oftest med større fysisk nærhed til ledelsen, de arbejder typisk i mindre grupper end arbejderne, de arbejder ofte i direkte kundekontakt (Colbjørnsen 1986), og de skulle have bedre advancementsmuligheder m.m. Den partipolitiske orientering hos arbejderne faglige organisationer skulle også vanskeliggøre organiseringen af funktionærerne, jvf figur 5:

Figur 5.

Omvendt kunne man dog anføre flere forhold. For det første at der med væksten i antallet af funktionærer er sket en »degradering« af de privilegier, der evt. en gang har

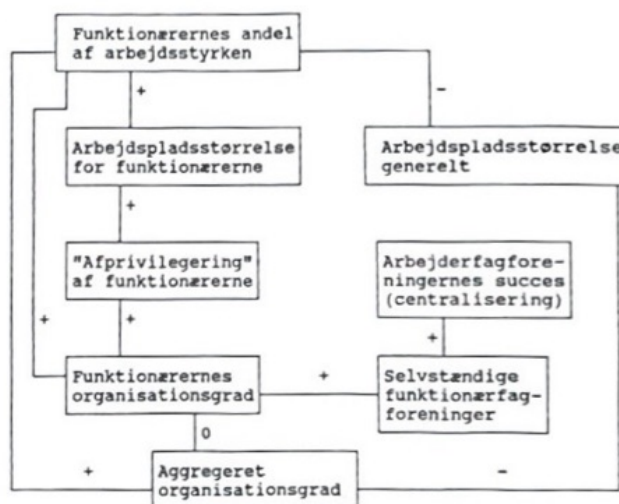
været forbundet med funktionærstatus (jo flere der skal dele privilegierne, jo mindre bliver de værd, eller rettere: Kun en del af funktionærerne har kunnet bevare dem?). Måske er funktionærernes funktion som »mellemgruppe« gradvis blevet udhulet af, at de flere og flere steder arbejder som »de nederste« eller de »udførende« i funktionærtunge (funktionærbaserede) virksomheder, hvor de altså ikke har nogen »lavere« grupper at føle sig hævet over (børnehaver, forretninger m.m.). Altså en form for »afprivilegering« af store dele af funktionærgrupperne. For det andet har det også stor betydning (jvf Visser 1987; Kjellberg 1983), hvilken *grad af succes* arbejderne har med deres faglige organisationer: Hvis arbejderne organisationer bliver i stand til at påvirke lovgivningen til gavn for organiserede lønmodtagere, hvis de kan skaffe gode resultater i forhandlinger om løn og arbejdsvilkår, og hvis de politiske bånd til et arbejderparti giver en privilegeret »access« til den politiske arena, så kan en stor, uorganiseret funktionærgruppe sætte sig selv uden for indflydelse til skade for sig selv. Når samfundet indrettes på de store interessegrupper – gennem centraliserede lønforhandlinger, »helhedsløsninger«, regeringsindgreb i overenskomstforhandlinger og trepartsforhandlinger – bliver funktionærerne næsten nødt til at følge trop. Man kan således – i tråd med den nyere norske arbejdslivsforskning – tale om en forskydning fra en markedsøkonomi til en forhandlingsøkonomi, hvor markedets aftagende betydning kan presse de grupper, som traditionelt har beroet enten på markedet eller på professionel status til at sikre over gennemsnitlige lønninger, jvf. Hernes (1984) og Ted Hanisch (1986).

Omvendt lader det så – ligeledes ifølge disse teorier – at funktionærgrupperne med betydelig lethed benytte de regelsæt og de forhandlingsorganisatoriske rammer, der er skabt af arbejderne faglige organisationer,

til egen fordel. Således ser man ofte ret privilegerede grupper anvende en traditionel arbejderklasseretorik, og drage nytte af regler og lovgivning, der egentlig er skabt af hensyn til mere underprivilegerede grupper.

Endelig for det tredje kan man anføre (med Kjellberg 1983), at en høj organisering af funktionærerne, udover en høj organisering af arbejderne, nok forudsætter *selvstændige funktionærfagforeninger*, evt. uden de stærke partipolitiske bånd, jvf figur 6:

Figur 6.

Vurderingen af disse antagelser om sammenhænge kan dels indbefatte udviklingen i den generelle organisationsgrad sammenholdt med de nævnte faktorer, dels en vurdering af *forskellene* i organisationsgrader for forskellige undergrupper af funktionærer og arbejdere.

Tabel 7 og 8 viser udviklingstendenserne for faglig organisering af hhv. arbejdere og funktionærer, samt procentdifferencerne mellem arbejdere og funktionærer. Det fremgår, at differencen mindskes betydeligt i den viste periode, men at dette dækker over, at det blandt kvinderne traditionelt har været sådan, at funktionærerne har været betydeligt bedre organiseret end arbejderne, idet

også denne forskel er formindsket i den viste tyve-års periode.

Tabel 7. Udviklingen i organisationsgraden i fagforening for arbejdere og funktionærer og i funktionærernes arbejdsstyrkeandel 1966-1987. Organisationsgrad i fagforening og funktionærernes andel af alle lønmodtagere (dvs arbejdere og funktionærer).

År	Organisationsgrad i fagforening			Funktionærandelen af alle lønmodt.
	Alle	Arbejdere	Funktionærer	
1966	71	77	67	41(*)
1972	67	72	62	49
1976	74	78	71	52 / 49
1979	80	84	77	49
1982	86	88	85	
1984	85	84	86	52(**)
1985	88	90	87	54
1987	88	91	87	

Note: Ændrede opgørelsesmetoder f.o.m.1976 gør tidsrækkerne ikke-sammenlignelige før og efter 1976.

Tabel 8. Procentdifferencer: Forskellen i den faglige organisationsgrad mellem arbejdere og funktionærer. 1966-1987.

Kategori	1966	1972	1976	1979	1982	1984	1985	1987
Forskel mellem arbejdere og funktionærer	10	6	7	7	3	2	3	4
- Særskilt for mænd:	14	17	16	15	10	3	..	8
- Særskilt for kvinder:	-10	-9	-12	-8	-8	-9	..	-3

(*): 1965. (**): 1983.

Kilde: Statistisk Tiårsoversigt samt forskellige surveys.

Den generelle udviklingstendens synes klart at være, at funktionærer er praktisk talt lige så velorganiserede som mænd, idet der dog – når man ser særskilt på de to køn, også er en tendens til, at kvindelige funktionærer har tradition for en højere faglig organisering end kvindelige arbejdere, mens det forholder sig omvendt blandt mænd. At dette hænger sammen med, at kvinder har en lavere hierarkisk position end mænd, når det gælder funktionærer, er nok indlysende. At der er

sket en vis afprivilegering kan ikke dokumenteres ud fra det foreliggende, men det er dog tankevækkende til belysning af fx fagforbundet HK's karakter, at HK's andel af kvinder i efterkrigstiden er steget fra 38 til 76 procent, jvf tabel 9.

Tabel 9. Udviklingen i HK's medlemstal og kvindeandel. 1945-1986.

År	HK's samlede medlemstal	HK's kvindelige medlemstal	Procentandel kvinder
1945	42100	15800	38
1950	50000	19200	38
1955	59800	23400	39
1960	79500	34200	43
1965	104900	52600	50
1970	136400	78300	57
1975	155700	97400	63
1980	273300	198200	73
1985	309500	223800	72
1986	311200	236600	76

Kilde: Statistisk Årbog.

Faglig organisering blandt særlige grupper - nye udviklingstræk efter 1982?

Den generelle tendens inden for faglig organisering er som det klart fremgår såvel markante stigninger, særligt for grupper, der traditionelt har ligget lavt, omend stigningstakten synes at være aftaget i perioden efter 1982, hvor der nærmest har været tale om stagnation. Der knytter sig en vis interesse i at undersøge, at enkelte grupper kunne udvise fald i faglig organisering, og interessen knytter sig her især til, om den ændrede politiske situation (Schlüter-regeringen) med dens formodede ændring i retning af mere markedsstyring og mindre forhandlingsøkonomi kunne have påvirket grupper til at *forlade* de faglige organisationer eller evt. til *ikke at lade sig organisere*.

Imidlertid er medlemskab af fagforening for de fleste mennesker et meget stabilt forhold, som ikke skifter brat med den politiske kon-

junktur. Derfor kan der være særlige grunde til at eftersøge grupper, som må antages at være mere konjunkturfølsomme end andre, og der skal her særligt ses på to sådanne grupper.

For det første højt uddannede eller højt placerede funktionærer i den private sektor. Selv disses faglige organisering steg i perioden frem til 1982, men der kan være gode grunde til at antage, at regeringsskiftet netop til denne gruppe af lønmodtagere sendte signaler om en væsentligt mindre rolle til de faglige organisationer i forbindelse med lønfastsættelse.

For det andet unge mennesker med kort arbejdsmarkedsanciennitet. Disse er i den situation, at de enten skal tage stilling til fagligt medlemskab eller har meldt sig ind for så relativt nyligt, at de endnu ikke føler nogen særlig tilknytning til den faglige organisation. Man kunne antage, at disse var mere følsomme over for den politiske konjunktur, herunder den schlüter'ske »optimisme« fra firkløverregeringens første år.

For det tredje kan også nævnes en tendens, der er dokumenteret af Borum og Risberg (1988) med hensyn til beskæftigede inden for EDB-sektoren: Her ligger den faglige organisering nede på 67 procent af alle, imod som bekendt 87 procent for alle funktionærer.

Tabellen viser nogle af de skitserede tendenser ret tydeligt. Blandt lavere funktionærer og mellemfunktionærer er den stigning i den faglige organisering, som fandt sted fra 1976 til 1982, fastholdt, endda med en svag tendens til yderligere stigning i perioden fra 1982 til 1987, selv blandt de privatansatte. Til gengæld er tendensen radikalt anderledes blandt de højere funktionærer. Samlet er den faglige organisationsgrad for denne gruppe faldet fra 90 til 84 procent i perioden 1982-1987, hvilket primært afspejler, at der

Tabel 10. Udviklingen i faglig organisering blandt funktionærer, efter privat eller offentlig ansættelse. 1976, 1982 og 1987.

Stillingskategori	1976	1982	1987
Højere funktionærer (soc.grp. I+II)	80	90	84
- privat sektor	67	80	73
- offentlig sektor	89	97	94
Mellemfunktionærer (soc.grp. III)	69	85	90
- privat sektor	58	82	85
- offentlig sektor	84	89	92
Lavere funktionærer (soc.grp. IV)	69	81	84
- privat sektor	62	76	80
- offentlig sektor	73	90	89

Kilde: Velfærdsundersøgelsen 1976, Survey 1982 og omnibus 1987.

Note: 1987-tallene er foreløbige tal fra publikationen *Levevilkår i Danmark*, oplyst af Henning Hansen, SFI.

er sket et betydeligt fald i faglig organisering blandt de privatansatte højere funktionærer. Ganske vist er de højere funktionærer stadig ikke »nede« på 1976-niveauet, men den nedadgående tendens er ikke desto mindre ikke til at tage fejl af.

Man kan antage, at det, der især har haft betydning for den særlige gruppe af privilegerede lønmodtagere, er at de i perioden efter 1982 har oplevet en øget markedsmagt, og således i mindre grad har følt afhængighed af faglig organisering. Hvorvidt der for denne gruppe også er tale om en højere grad af »ideologisk sensibilitet«, således at den borgerlige regerings mere negative holdning til faglige organisationer også særligt skulle påvirke denne gruppe, er naturligvis vanskeligt at sige. I hvert fald har den borgerlige regering søgt at mindske betydningen af forhandlingsøkonomien, der i så høj grad prægede de socialdemokratiske regerings økonomiske politik, og lade markedets regulering af lønningerne spille en større rolle. Og her spiller de faglige organisationer en væsentlig mindre rolle, især da når det drejer sig om de højere funktionærer.

Ser man herefter på udviklingstendensen i

den faglige organisering, særligt blandt unge, er der også visse (omend svage) tendenser i den skitserede retning, jvf tabel 11.

Tabel 11. Organisationsgradens udvikling generelt og blandt erhvervsmæssigt beskæftigede unge (dvs 16-24-årige incl), 1972-1987. Procent organiseret i fagforening.

	1972	1982	1987
Alle lønmodtagere	67	86	88
- mænd	77	89	89
- kvinder	53	84	87
Unge 16 - 24 årige	50	71	69
- mænd	50	69	66
- kvinder	49	74	72
- Arbejdere	-	68	70
- Funktionærer	-	80	71
- heraf kvinder	-	83	77
- heraf mænd	-	75	62

Kilde: Forskellige surveys. Jvf appendix. Tabellen omfatter både lærlinge, elever samt færdiguddannede blandt de unge.

Tabel 11 viser en noget vigende tendens for faglig organisering blandt unge (tallene omfatter kun unge på arbejdsmarkedet). Generelt er den faglige organisering steget kraftigt blandt unge fra 1972 til 1982 (fra 50 til 71 procent), men fra 1982 til 1987 er den faldet med to procentpoints fra 71 til 69 procent. Når det kobles med en svag stigning blandt lønmodtagerne generelt, er der altså sket *en lille øgning af forskellen mellem unges og voksnes tendens til faglig organisering*. Endvidere synes udviklingen efter 1982 imidlertid at dække over en lille stigning blandt arbejdere, imod et ret betydeligt fald blandt unge funktionærer (fra 80 til 71 procent organiserede). Ser man på kønsfordelingen inden for denne gruppe (de unge funktionærer) bliver det tydeligt, at det *særligt er de unge mænd, for hvem den faglige solidaritet ikke længere er så attraktivt et tilbud*. Her er den faglige organisering faldet fra 75 til 62 procent, hvilket virkelig må siges at være et meget kraftigt fald, hvor faldet blandt de unge kvinder

trods alt er noget mere beskedent. At tale om »yuppie-tendenser« blandt de unge går nok for vidt; det er trods alt umuligt at indkredse de unge nærmere ud fra de forhåndenværende data. Men at der er et rekrutterings- (og måske et fastholdelses-) problem for de faglige organisationer her synes helt klart.

Det kan muligvis konkluderes, at der netop blandt unge mennesker, særligt inden for funktionærområdet, *er tale om en højere grad af følsomhed over for økonomiske og politiske samfundstendenser*, fx tendenser i retning væk fra de faglige organisationer.

Der er altså tre grupper, der i perioden efter 1987 har unddraget sig den almindelige tendens til »konvergering«, hvad angår faglig organisering blandt lønmodtagerne. Den ene er de højere funktionærer i den private sektor (et fald på 7 procentpoints), og den anden er helt unge mænd i funktionærgruppen (et fald på 13 procentpoints). Den tredje er (som nævnt i forbifarten) ansatte inden for EDB-sektoren. For praktisk talt alle øvrige grupper er der tale om en stigende ensartethed, faglig organisering på et (svagt stigende) højt niveau.

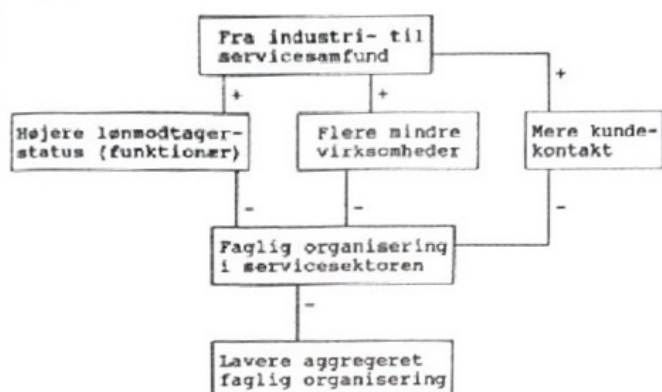
Forskellen mellem brancher og sektorer

Forskydningerne mellem brancher og sektorer i samfundet har været betydelig, og det er vel naturligt at antage, at disse har en eller anden form for påvirkning på den faglige organisering, både det aggregerede niveau for den faglige organisering, men også dens struktur (Møller, J Ørstrøm 1983; Erik Ib Schmidt 1984; Friis 1985 m.fl.).

Vanskeligheden er dog i nogen grad, at forskydningerne til dels trækker i hver sin retning. På den ene side antages det ofte, at forskydningen fra industri- til servicevirksom-

hed i samfundet vil betyde mindre faglig organisering, bl.a. fordi den vil øge funktionær-andelen af arbejdsstyrken (jvf ovenfor), fordi den vil føre til mindre virksomheder, og fordi den højere status, der antages at være forbundet med funktionæransættelsen også indebærer fx kundekontakt mere direkte, hvilket skulle hæmme tendensen til faglig organisering. Jvf figur 7:

Figur 7.

Der er imidlertid også faktorer, der trækker i den modsatte retning.

En ikke uvigtig del af fremvæksten af servicesamfundet er væksten i den offentlige sektor. Denne kan af flere grunde tænkes at have den modsatte virkning på den faglige organisering, særligt pga. to forhold:

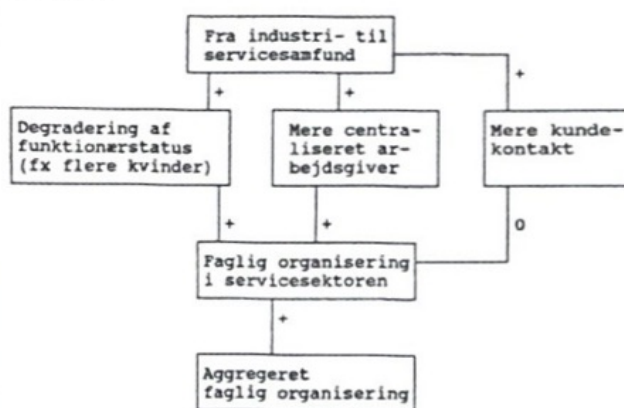
For det første antages det generelt i litteraturen om funktionærers faglige organisering (Bain 1970, Plovsing 1971, Kjellberg 1983, Scheuer 1984), at en vigtig faktor for forståelsen af funktionærernes faglige organisering er *arbejdsgivernes grad af accept* af, at funktionærerne er organiseret. Denne antages – for private arbejdsgiveres vedkommende – at øges i takt med (1) at arbejderne er fagligt organiseret og (2) at funktionærerne står i selvstændige faglige organisationer. For det offentliges vedkommende må man imidlertid forvente en betydelig højere grad af accept af funktionærernes organisering og af at forhandle løn og arbejdsvilkår med

deres organisationer, alene pga. de lange perioder med socialdemokratiske regeringer i efterkrigstiden, hhv. de mange kommuner og amtskommuner med socialdemokratiske flertal og borgmestre.

For det andet indebærer væksten i ansættelse inden for den offentlige sektor tildels en modsatrettet bevægelse af den, der blev beskrevet i figur 7: Fastsættelsen af løn og arbejdsvilkår er i det offentlige overordentligt centraliseret, og de faglige organisationers indflydelse og betydning her undergraves ikke af, at lønmodtagerne individuelt kan skaffe sig løngoder fra den enkelte overordnede. I denne sammenhæng betyder væksten i det offentlige ikke, at der bliver flere mindre virksomheder, tværtimod. Derfor må det klart forventes, at der netop blandt offentligt ansatte funktionærer vil være stigende organisering, og at væksten i antallet af offentligt ansatte vil bidrage til, at den faglige organisering vil stige.

Dette forhindrer dog ikke, at tendenserne i figur 7 kan gøre sig gældende inden for den private sektor, og man kunne derfor måske antagelig opstille følgende model:

Figur 8.

Indledningsvis kan der være grund til at se på, hvilke dele af servicesektoren, der er vokset kraftigst. Til den ende kan man se på tabel 12, der viser udviklingen i henholdsvis

den private og den offentlige servicesektors andel af den samlede arbejdsstyrke, således som det opgøres af Danmarks Statistik.

Tabel 12. Udviklingen i servicesektoren, opdelt på privat og offentlig servicesektor. 1965-1986. Procent af beskæftigede i de to sektorer.

År	Andel af beskæftigede i serviceerhverv	
	Offentlig sektor	Privat sektor
1965	13.7	24.2
1966	13.7	24.2
1967	15.7	25.4
1968	15.7	25.4
1969	17.5	25.5
1970	18.5	25.1
1971	19.5	24.8
1972	22.4	24.1
1973	23.1	24.1
1974	24.2	23.6
1975	24.9	23.9
1976	23.7	23.6
1977	24.2	23.6
1978	24.5	23.6
1979	25.9	23.3
1980	25.9	23.3
1981	28.3	23.3
1982	29.4	23.3
1983	29.2	22.8
1984	30.0	27.1
1985	29.4	27.5
1986	29.8 (*)	27.1

Kilde: Statistisk Årbog og Statistisk Tiårsoversigt, diverse år.

(*): Foreløbige tal, oplyst af Danmarks Statistik.

Privat sektor er summen af handel og omsætning, andre liberale erhverv og forskellig servicevirksomhed.

Offentlig sektor er summen af offentlig administration, undervisning og sundhed.

Note: Ændrede opgørelsesmetoder indebærer, at tallene fra før 1984 ikke kan sammenlignes direkte med de efterfølgende.

Tabellen viser først og fremmest, at det klart må være tendenserne fra figur 8, der vil slå igennem: Den offentlige del af servicesektoren er den, der primært er vokset, mens den private del (som selvfølgelig er vokset i absolutte tal) ikke har haft nogen voksende andel af arbejdsstyrken. Det er derfor heller ikke så overraskende at den private servicesektor ikke har påvirket den samlede faglige organisering i nedadgående retning (endnu). Om den vil kunne gøre det, må være et meget åbent spørgsmål.

Har funktionærer ansat i servicesektoren da en tendens til lavere faglig organisering end funktionærer inden for fremstilling eller i den offentlige sektor. Et fingerpeg fås ved at se på tabel 13.

Tabel 13. Udviklingen i faglig organisering blandt funktionærer, efter ansættelsessektor. 1976, 1982 og 1987.

Stillingskategori	1976	1982	1987
Højere funktionærer			
(soc. grp. I+II)	80	90	84
- fremstilling/bygge	-	81	72
- handel og service	-	81	74
- offentlig sektor	89	95	94
Mellemfunktionærer			
(soc. grp. III)	69	85	90
- fremstilling/bygge	-	86	83
- handel og service	-	82	87
- offentlig sektor	84	89	92
Lavere funktionærer			
(soc. grp. IV)	69	83	84
- fremstilling/bygge	-	82	79
- handel og service	-	76	81
- offentlig sektor	73	90	89

Kilde: Velfærdsundersøgelsen 1976, Survey 1982 og omnibus 1987. Jvf appendix.

Tabellen peger meget klart i retning af, at man ikke kan bekræfte »servicesamfundshypotesen«. Funktionærerne i den private servicesektor er ganske vist ringere organiserede end dem i den offentlige sektor, men niveauet synes at være nogenlunde det samme som blandt funktionærerne i fremstillingssektoren. For højere funktionærer er tallene næsten de samme, og for mellem- og lavere funktionærer er der endda en tendens til, at funktionærerne i servicesektoren er organiseret lidt bedre end funktionærerne inden for fremstilling i 1987 (i modsætning til i 1982), hvor det var omvendt).

Antagelserne og forventningerne hos nogle samfundsdebattører om, at den private servicesektors vækst vil grave grunden væk under fagbevægelsen strander derfor på to forhold: For det første er den private servicesektor faktisk ikke en relativt stigende del af arbejdsstyrken, og for det andet er den faglige

organisering blandt funktionærer i service-sektoren ganske forbløffende høj.

Konklusion

Sammenfattende synes det således at kunne konstateres, at der - bortset fra enkelte grupper - er tale om, at forskydninger i erhvervsstrukturen, som indebærer vækst i grupper, som traditionelt ikke har befundet sig på arbejdsmarkedet, eller ikke har haft nogen dominerende position dér, - grupper som traditionelt har haft lav faglig organisering - vækst i disse grupper synes i et gennemorganiseret samfund som det danske *ikke at undergrave* tendensen til faglig organisering. Ganske vist kan der kortvarigt ske et fald i den faglige organisering, muligvis pga. en slags »kulturelt efterslæb«, men ganske hurtigt *tilegner de ny grupper sig de etableredes normer og organisationsmåder*, når det gælder, hvordan man gør sig gældende på arbejdsmarkedet. Der synes at være tale om en ganske betydelig *assimilationseffekt*, hvor de ny grupper vælger de traditionelle gruppers virkemidler af den simple grund, at det er den indarbejdede og anerkendte måde at gøre sig gældende på et arbejdsmarked som det danske.

På en måde er dette overraskende: Adskillige af disse grupper ville man forvente mere ville basere deres indkomstudvikling m.m. på »markedsmagt« end på organisationsmagt eller en kollektivistisk strategi, men det har vist sig, at selv relativt privilegerede grupper har valgt organisationsformer og retorik, der oprindeligt anvendtes af arbejderne.

For enkelte gruppers vedkommende (højere privatansatte funktionærer; unge mandlige funktionærer) kan der da også påvises en modsatrettet tendens: Hos disse grupper har den faglige organisering en klart vindende tendens. Spørgsmålet er så, om der er tale om starten på en ny form for polarisering, eller

om der er tale om isolerede og kortvarige tendenser, der hurtigt bliver »opfanget« igen af den generelle tendens til konvergens på det danske arbejdsmarked.

For de faglige organisationer må det i hvert fald klart være en udfordring også at sikre, at disse grupper igen kommer fuldtalligt »ind i folden«.

Appendix: Vedr. de anvendte data

Datagrundlaget for artiklen er en række surveys gennemført i perioden fra 1966 til 1987, hvor et repræsentativt udsnit af den danske befolkning har været spurgt om deres medlemskab af en fagforening (i nogle tilfælde også en arbejdsløshedskasse), og hvor det er muligt at krydse denne besvarelse med enkelte baggrundsvariable, som går igen fra survey til survey. Survey'ene er - på én nær -

Oversigt over anvendte surveys

Navn på ført undersøgelse	År for gennemførelse	Udført af	Over- fra
Socialreformunder- søgelserne (Bent Rold Andersen) (US42)	1966	SFI	SFI
Omnibus 0001	1972	SFI	DDA-
Velfærdsunder- søgelsen (Erik Jørgen Hansen)	1976	SFI	DDA-070
Omnibus (Gunnar Viby Mogensen)	1979	SFI	(*)
Social klasse og faglig organisa- tion (Steen Scheuer) data	1982	SFI	Egne DDA-618
Prøvevalg 1052	1984	Observera	DDA-
Arbejdskraftens mobilitet (Anders Rosdahl)	1985	SFI	(*)
Omnibus (Henning Hansen)	1987	SFI	(*)

(*) Der er foretaget korsler på data på forfatterens vegne, men de egentlige datasæt er ikke stillet til rådighed.

Der kan henvises til følgende publikationer for dokumentation af nogle af datamaterialerne:

Undersøgelse	Henvises til:
1966-data	Ussing 1970
1976-data	Hansen 1978
1982-data	Scheuer 1986
1985-data	Bach 1987
1987-data	Hansen 1988

gennemført af Socialforskningsinstituttet, og de er – på nær tre – overdraget til forfatteren fra Dansk Data Arkiv.

Nedenfor redegøres for hver enkelt surveys oprindelse, og der henvises til evt. dokumentation. Hvor datamaterialet er overdraget til forfatteren er det i hvert enkelt tilfælde sket med donors godkendelse.

Det understreges, at analyser af datamaterialene er foretaget af forfatteren, som alene indestår for eventuelle forekommende fejl.

Referencer

- Bach, Henning Bjerregaard (1987): *Lønmodtagernes geografiske mobilitet*, København: Socialforskningsinstituttet, publikation 162.
- Bain, George S. (1970): *The growth of white-collar unionism*, Oxford: Clarendon Press.
- Borum, Finn & Marianne Risberg (1988): *The IT-People: A Statistical Description*, CHIPS working paper 1988-9 København.
- Colbjørnsen, Tom (1986): *Klassesamfunnet på hell*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Crompton, Rosemary (1976): *Approaches to the study of white-collar unionism*, *Sociology* vol X no 3 Oxford.
- Crouch, Colin (1982): *Trade Unions. The Logic of Collective Action*, London: Fontana.
- Due, Jesper & Jørgen Steen Madsen (1984): *Hva' nu Larsen? en sociologisk diskussion om funktionærerne og deres organisationer*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Friis, Henning (1985): *Den uvisse fremtid*, København, Aschehoug.
- Goul Andersen, Jørgen (1984): *Kvinder og politik*, Århus: Politica.
- Hanisch, Ted (1986): *Arbeidsfred til stillingskrig*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Hansen, Erik Jørgen (1978): *Fordelingen af levekårene, bd I*, København: Danmarks Statistik og Social- og forskningsinstituttet, publikation 82.
- Hansen, Henning (red) (1988): *Levevilkår i Danmark*, København: Danmarks Statistik og Socialforskningsinstituttet.
- Hernes, Gudmund (1984): *Økonomisk organisering*, Bergen: Universitetsforlaget.
- Kjellberg, Anders (1983): *Facklig organisering i tolv länder*, Lund: Arkiv.
- Lockwood, David (1958): *The blackcoated worker*, London.
- Møller, J. Ørstrøm (1983): *Fremtidens udfordring*, København: Akademisk Forlag.
- Pedersen, Peder J. (1988): *Arbejdsløshedsforsikringen 1911-1985*, (foreløbigt manus).
- Plovsing, Jan (1971): *De nye middelklassers organisationsproblematik i Danmark*, København (upubliceret specialeafhandling).
- Price, Robert & George S. Bain (1976): Union Growth revisited: 1948-1974 in perspective, *British Journal of Industrial Relations* vol 14, no 3.
- Price, Robert & George S. Bain (1983): Union growth in Britain: Retrospect and prospect, *British Journal of Industrial Relations* vol. 21, no 1.
- Scheuer, Steen (1984): *Hvorfor stiger den faglige organisering?*, København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne.
- Scheuer, Steen (1986): *Fagforeninger mellem kollektiv og profession*, København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne.
- Schmidt, Erik Ib (1984): *Krise eller fremgang*, København: Aschehoug.
- Ussing, Jytte (1970): *Socialreformundersøgelserne, bind I: Metoder og materiale*, København: Socialforskningsinstituttet, publikation 43.
- Visser, Jelle (1986): Die Mitgliederentwicklung der westeuropäischen Gewerkschaften. Trends und Konjunktoren 1920-1983, *Journal für Sozialforschung* vol 26, no 1.
- Visser, Jelle (1987): *In Search of Inclusive Unionism*, Amsterdam. Cf også Jelle Visser: Trade unionism in Western Europe: Present situation and Prospects, *Labour and Society*, vol 13, no 2, april 1988.

Folketingsvalget 1987

Af Torben Worre

1. Politisk baggrund

Medens folketingsvalg siden 1971 har fulgt hinanden med kun to års mellemrum, så forløb der en fuld valgperiode mellem valgene i 1984 og 1987. Denne usædvanlige stabilitet skyldtes, at valget i 1984 havde frembragt et flertal af firkløverregeringen og de Radikale. Dette flertal var ganske vist kun på et mandat, og dette var kun vundet ved, at valget på Færøerne undtagelsesvis gav to borgerlige mandater. Men et flertal er et flertal.

Ud fra en anden synsvinkel var firkløverregeringens parlamentsgrundlag imidlertid højst ustabil og utilfredsstillende. De Radikale var nemlig ikke villig til at påtage sig ansvaret som traditionelt støtteparti for regeringen. Det samarbejdede med denne om de store træk i den økonomiske politik, men forbeholdt sig ret til at fastholde særstandpunkter på en række områder, bl.a. energi, kultur og uddannelse. Her kunne de Radikale sammen med Socialdemokratiet og SF danne "det andet flertal", som altså kunne sætte regeringen i mindretal. Mest foruroligende var situationen imidlertid på det sikkerhedspolitiske område. Her modsatte de Radikale sig Natos politik, især i spørgsmålet om opstillingen af kernevåbenbærende mellemdistanceraketter i Vesteuropa og om Norden som atomvåbenfri zone. I den oprindelige forståelse mellem de Radikale og firkløverregeringen havde man accepteret de Radikales ret til at opretholde særstandpunkter ud fra den betragtning, at sikkerhedspolitikken byggede på et bredt samarbejde med Socialdemokratiet. Men efter regeringsskiftet i 1982 forlod Socialdemokratiet i stigende grad sin hidtidige sikkerhedspolitik, især på de om-

råder, hvor de Radikale havde særstandpunkter. Det førte til, at regeringens udenrigspolitik blev underkendt i en række opsigtsvækkende "raketdagsordner", der udtrykte afstand til Natos politik og pålagde regeringen at fremføre nogle synspunkter, som den ikke selv delte. Det skete gerne i form af fodnoter til Natos beslutninger, der tilkendegav de danske særstandpunkter. Det var klart i modstrid med den danske parlamentariske tradition, at regeringen lod sig underkende i vigtige spørgsmål. Men regeringen Schlüter valgte at leve med det inden for visse grænser ud fra den betragtning, at der ikke var noget parlamentarisk alternativ, og at det var forudsætningen for at køre den økonomiske saneringspolitik igennem. Men det var på den anden side klart, at der var snævre grænser for, hvor langt regeringen kunne lade sig desavouere. Denne grænse blev nået, da det blev klart, at et flertal af Socialdemokratiet, SF og de Radikale ville forkaste den ændring af EF's grundlov, som populært gik under navnet EF-pakken. Her fandt regeringen imidlertid en original udvej af det parlamentariske dilemma ved at udskrive en vejledende folketingsafstemning. Også senere knagede samarbejdet, f.eks. da de Radikale gennemtvang en vandmiljøplan til mange milliarder kr. Når regeringen alligevel holdt, til valgperioden udløb i efteråret 1987, skyldes det formodentlig bl.a., at den hårfine parlamentariske balance fortsatte i meningsmålingerne, både for regeringen, de Radikale og Socialdemokratiet ville det være risikabelt at fremtvinge et valg i utide.

Det valg, som statsminister Schlüter udskrev til den 7.9.1987, havde derfor karakter af en

ordinær fornyelse af folketinget. Valgkampen var ikke domineret af enkelte strids-spørgsmål, men gik på partiernes almene politik og ikke mindst på bedømmelsen af regeringens indsats.

Regeringen gik samlet til valg for en forlængelse af sit mandat for at kunne "føre genopretningspolitikken til ende". Men udviklingen var i nogen grad gået den imod i de sidste år. Indtrykket af dynamik, fremdrift, vækst og faldende arbejdsløshed holdt sig til 1986, da en overophedning af økonomien i forbindelse med forbrugsekspllosion og en stærkt voksende udenlandsgæld gjorde det nødvendigt at slå bremserne i. Flere afgiftspakker (jule-, påske- og kartoffelkurene) medførte, at skattetrykket satte rekord, renten steg og det kom til en afmatning i investering og beskæftigelse. Regeringens optimistiske image blev noget slidt.

For Socialdemokratiet havde oppositionstiden været en prøvelse. Man havde ikke i mands minde været sat uden for indflydelse i så lang tid. Partiet havde samlet sin indsats om de områder, hvor det var muligt at etablere det "andet flertal" med de Radikale og SF og således bringe regeringen i mindretal. Men Socialdemokratiets hovedproblem var at opstille et troværdigt alternativ. De Radikale havde åbenlyst vendt sig til den borgerlige side og afviste på det bestemteste et samarbejde med SF (det var umuligheden af at etablere et S-R-SF samarbejde, der i 1982 fik Anker Jørgensen til at opgive regeringsmagten). Derfor var Socialdemokratiets eneste udvej for at vende tilbage til regeringsmagten et rødt folketingsflertal af Socialdemokratiet og SF. Men dels var det ikke særligt sandsynligt, at der ville komme en så voldsom venstredrejning blandt vælgerne. Dels havde Socialdemokratiet altid afvist SF som en realistisk samarbejdspartner. Med en langtidsforskydning af stemmer fra Socialdemokratiet til SF, der også var fortsat gennem denne

valgperiode (med ca. 3%) var det imidlertid blevet altafgørende for Socialdemokratiet at inddrage SF i ansvaret, dels for at standse vælgerafvandringen, dels for overhovedet at kunne præstere en troværdig regeringsmulighed. Socialdemokratiet havde da også i princippet erklæret, at en S-SF-regeringsmulighed skulle forsøges. Men SFs invitationer til at udarbejde et fælles regeringsprogram blev afvist, først når et valgresultat med socialistisk flertal forelå, ville man gå ind i konkrete forhandlinger, og kun hvis Socialdemokratiet selv var gået styrket ud af valget.

Som ved de fleste valg forsøgte en række nye partier lykken ved folketingsvalget i 1987. Men kun to af dem vandt en vis tilslutning, de Grønne og Fælles Kurs.

Alt i alt var valgsituationen traditionel, og valgkampen forløb uden ophidsende elementer. Der var tale om et lavinteressevalg, hvor vælgerens opmærksomhed og engagement ikke oversteg det normale. Valgdeltagelsen faldt en halv procent, og trods den lange valgperiode blev stabiliteten den største i flere årtier, en nettoforskydning på kun 9% skal man tilbage til 1960'erne for at finde, og den gang var der endda langt færre partier.

2. Beslutningsforløb og vælgervandringer

I virkeligheden var det forbavsende, at der var så stor stabilitet i partiernes stemmetal efter valget i 1984, der jo indebar voldsomme forskydninger i partiernes stemmetal helt op til de sidste dage. Men det har været en tendens i 80'ernes valg, at der efter valgkampens svingninger sker en stabilisering omkring valgresultatet. Tabel 1 viser partiernes styrke

Tabel 1. Partiforskydninger før og under valgkampen i 1987. Partistyrke før opløsningen er et gennemsnit af tre meningsmålinger fra begyndelsen af august 1987, styrke under valgkampen er et gennemsnit af syv målinger foretaget af forskellige bureauer.

	Partistyrke				Partiforskydning			
	Valg 1984	Før opløsning	Under valgkamp	Valg 1987	Før valgkamp	Under valgkamp	Sidste dage	Ialt
Konservative	23.4	23.0	23.7	20.8	÷ .4	+ .7	÷ 2.9	÷ 2.6
Venstre	12.1	12.4	11.9	10.5	+ .3	÷ .5	÷ 1.4	÷ 1.6
Centrum-Demokrater	4.6	4.1	3.7	4.8	÷ .5	÷ .4	+ 1.1	+ .2
Kristeligt Folkeparti	2.7	2.4	2.1	2.4	÷ .3	÷ .3	+ .3	÷ .3
Radikale	5.5	5.2	6.0	6.2	÷ .3	+ .8	+ .2	+ .7
Fremskridtspartiet	3.6	4.0	3.4	4.8	+ .4	÷ .6	+ 1.4	+ 1.2
Socialdemokratiet	31.6	28.9	27.3	29.3	÷ 2.7	÷ 1.6	+ 2.0	÷ 2.3
SF	11.5	14.8	15.9	14.6	+ 3.3	+ 1.1	÷ 1.3	+ 3.1
VS	2.6	.9	1.1	1.4	÷ 1.7	+ .2	+ .2	÷ 1.2
Kommunisterne	.7	.8	.9	.9	+ .1	+ .1		+ .2
Retsforbundet	1.5	1.2	1.0	.5	÷ .3	÷ .2	÷ .5	÷ 1.0
Andre	.1	2.3	3.0	3.8	+ 1.2	+ .7	+ .8	+ 3.7
Nettoforskydning					6.2	3.6	6.1	9.0
Firkløver	42.8	41.9	41.4	38.5	÷ .9	÷ .5	÷ 2.9	÷ 4.3
S-SF	43.1	43.7	43.2	43.9	+ .6	÷ .5	+ .7	+ .8

ved valgets udskrivelse sammenlignet med valget i 1984, og det er meget små forskydninger, der er sket i mellemtiden. Den væsentligste er, at SF er gået 3% frem, og at Socialdemokratiet er gået tilsvarende tilbage. Dette er en fortsættelse af en langtidsudvikling gennem 1980'erne og har øjensynligt karakter af en egentlig omstrukturering af partisystemet. Tabellen viser desuden, at VS stod til mere end halvering, efter at højrefløjen (realisterne) var gået over til SF. På den borgerlige side er bevægelserne så små, at de knapt er signifikante efter den almindelige stikprøveusikkerhed. Særlig bemærkelsesværdigt er det, at statsministerens parti de Konservative efter en fordobling i 1984 nu stod præcist på samme niveau. Tætte meningsmålinger under valgkampen viste overensstemmende, at der fortsat skete meget lidt, den eneste bemærkelsesværdige udvikling er en fortsættelse af Socialdemokratiets tilbagegang og SFs fremgang. Men da valgresultatet forelå den 8. september, viste det nogle ganske uforudsete forskydninger. So-

cialdemokratiet vendte nedgangslinien og indhentede 2 af de 4 tabte procenter, medens SF omvendt tabte en del af den forudsete fremgang. Slutresultatet blev en samlet tilbagegang for Socialdemokratiet på 2,3% og en fremgang for SF på 3%, altså en udligning af afstanden på mellem dem på 5%, en fortsættelse af den indsnævring på over 12%, som var sket tidligere i firserne, men altså trods alt 3% mindre, end der var udsigt til at få dage før valget. Sammenlagt var de to partier kun gået ubetydeligt frem. De traditionelle venstrefløjspartier blev stort set udslettet, VS gled ud af folketinget, Retsforbundet mistede 2/3 af sine stemmer. De fleste nye partier fik ingen stemmer, men to af dem havde lidt mere held med sig, miljøpartiet de Grønne fik med 1,3% ikke det forventede gennembrud, medens Fælles Kurs med 2,2% lige nåede over spærregården.

Regeringspartierne havde stået til praktisk talt uændrede stemmetal i meningsmålingerne. Men på valgdagen led både Konservative

og Venstre tab på henholdsvis 2,6 og 1,6%. Rækkeviden heraf blev dog begrænset af, at Centrum-Demokraterne, de Radikale og navnlig Fremskridtspartiet gik frem. Blokpolitisk kom valget derfor til at indebære en venstreforskydning på kun 2,4%, hvoraf størstedelen var sket i dagene op til valget. Det var for lidt til at indebære et regerings-skifte, men det var en svækkelse af regeringens parlamentariske basis.

Dette beslutningsforløb bekræfter den tendens, der har været i de senere år, til at de fleste forskydninger sker under valgkampen og navnlig i de sidste dage før valget. Det betyder, at valgkampens forløb får en stadig mere afgørende betydning, og at faktorer, der i en større sammenhæng er ganske tilfældige, kommer til at spille en væsentlig rolle. Det er således vanskeligt at give nogen forklaring på de store udsving dagen før 1987-valget, forskellige forsøg med henvisninger til tv-avisens indhold og avisernes overskrifter lader sig ikke vurdere. Derimod synes der at være et mønster i partiernes evne til fremgang under valgkampen. Tidligere var det almindeligt at tale om regeringens evne til at tiltrække tvivlrådige vælgere i valgkampens slutfase. Men det har vist sig at være en evne, der var forbeholdt socialdemokratiske regeringer, og trods sin almindelige tilbagegang i oppositionstiden synes partiet at have bevaret evnen til at mobilisere nogle ekstra procent i løbet af valgkampen, måske i kraft af sit overlegne partiapparat. Derimod har de Konservative, der som statsministerparti har fordoblet sit stemmetal, haft dramatiske tab

under valgkampene i 1984 (-6%) såvel som i 1987 (-3%) og senere igen i 1988 (-2%).

Opinionsundersøgelserne blev udråbt til valgets store taber 2). De havde nogenlunde overensstemmende forudsagt bevægelser, som ikke skete (f.eks. en langt stærkere udlig-ning mellem S og SF), men på den anden side ikke forudset nogle af de væsentlige bevægelser (især Venstres og Konservatives tab). Men faktisk tyder meget på, at disse forskydninger først skete i de allersidste dage før valget. Undersøgelser dagen før valget var væsentligt tættere på resultatet end dem fra ugen før 3). Valgundersøgelsen bekræfter denne hypotese. Tabel 2 viser, hvorledes vælgere, der bestemte sig i forskellige dele af valgkampen, stemte. Det fremgår, at medens Venstre og Konservative støttedes af 33% af de vælgere, der havde besluttet sig allerede fra starten, så fik de kun 15% af dem, der bestemte sig i de sidste dage. Fremskridtspartiet og Kristeligt Folkeparti fik flere stemmer under valgkampen end før, og navnlig Centrum Demokraterne udviser en karakteristisk profil, hvor næsten alle dets stemmer blev vundet under valgkampen og navnlig i slutfasen. Endelig er det klart, at valgkampen var helt afgørende for de nye partiers skæbne. De var ret ukendte på forhånd, men fik navnlig gennem fjernsynet en mulighed for at præsentere sig, og det fremgår da også, at både de Grønne og Fælles Kurs fik de fleste af deres stemmer i valgkampens slutfase, faktisk fik de 11% af de stemmer, der blev afgjort i de sidste dage.

Tabel 2. Beslutningstidspunkt. Pct. vandret.

	Parti 1987										Antal (=100%)
	K	V	S	SF	Frp	Krf	CD	Gr	FK	Vfl	
Før valgkampen	20	13	33	16	5	2	2	1	1	2	656
Under valgkampen	17	8	24	22	7	4	7	1		1	72
I de sidste dage	10	5	19	18	5	2	5	5	6	6	94

På et punkt adskiller bevægelsesmønstrene ved folketingsvalget 1987 sig fra det almindelige. Dansk vælgeradfærd er normalt præget af ensartede bevægelser over hele landet: de samme partier går frem og tilbage i de forskellige kredstyper. Dette mønster er udtryk

for en ensartet politisk kultur i Danmark og tilskrives bl.a. mediernes landsdækkende indflydelse. Det er det, der gør det muligt på grundlag af ganske få kommuneresultater at give en sikker prognose på valgresultatet. Men i år var der betydelige forskelle på bevæ-

Tabel 3. Forskelle i partiforskydningerne i forskellige landsdele. Procentvis forskydning mellem vælgere i 1984 og 1987 i tre kredse for udvalgte partier.

	Vesterbro	Hørsholm	Hobro	Hele landet
Socialdemokratiet	÷ 12.7	÷ 3.6	+ 2.2	÷ 2.3
SF	+ 9.7	+ 0.6	+ 1.8	+ 3.1
Socialister ialt	÷ 3.0	÷ 3.0	+ 4.0	+ 0.8
Konservative	÷ 1.3	+ 0.4	÷ 2.0	÷ 2.6
Venstre	÷ 0.2	÷ 3.6	÷ 2.4	÷ 1.5
Centrum-Demokrater	0	+ 3.8	÷ 1.6	+ 0.2
Kristeligt Folkeparti	÷ 0.1	÷ 0.2	÷ 0.8	÷ 0.3
Firkløver ialt	÷ 1.6	+ 0.4	÷ 6.8	÷ 4.2
Fælles Kurs	+ 4.7	+ 0.8	+ 2.0	+ 2.2

gelserne i de forskellige dele af landet. Tabel 3 sammenligner resultaterne fra tre kredse, som hver er typiske for en del af landet. Den viser, at Socialdemokratiets moderate tilbagegang dækker over stærkt modsatrettede tendenser. I København var tabet knusende, i gennemsnit på 8% og i den indre by ofte over 10%. Også i omegnskommunerne var tabet stort, derimod var der slet ikke noget tab i Jylland, og i landkredsene var der ofte tale om en fremgang på flere procent. SFs fremgang er stort set et spejlbillede af Socialdemokratiets tab, den var massiv i København, noget mindre i omegnen, og gennemgående mindst i de jyske landkredse. Helt parallel er de to partiers bevægelser nu ikke, for de havde tilsammen en betydelig tilbagegang i hovedstadsområdet, især i det indre København, medens de gik frem i provinsen, stærkest i de jyske landkredse. Der er således sket en vis udjævning, de socialistiske partier er gået frem, hvor de var svagest, og omvendt.

Blandt de borgerlige partier er de geografi-

ske forskelle mindre markante, men de er der. De Konservative gik mest tilbage i provinsen, navnlig i de jyske landkredse, hvor det visse steder tabte 4-5%, medens det holdt sig bedst i sin traditionelle højborg i Københavns nordlige forstæder. Centrum-Demokraterne tabte i provinsen, men opvejede tabet ved en fremgang i hovedstaden og især i de nordlige forstæder. Til gengæld havde Venstre sin største tilbagegang her. Regeringspartiernes samlede tilbagegang var således størst i provinsen, hvor den i visse landkredse var på 7-8%, og mindst i hovedstadsområdet, hvor der i enkelte nordlige forstadskommuner ligefrem var fremgang.

Blandt de øvrige partier er de geografiske forskelle mindre. Dog var Fælles Kurs gennembrud ikke det samme overalt, i det indre København fik partiet over 5%, medens det i provinsen ofte kom nær 1%.

Tabel 4. Vandringsmatrice. Pct. vandret.

Parti 1984	Parti 1987										Små venstre- fløjsp.	Antal (=100%)
	K	V	CD	Krf	Frp	R	S	SF	FK	Grøn		
Konservative	81	3	4	1	6	1	2	1			1	160
Venstre	5	85	4	1		3		1				94
Centrum-Demokrater	6	11	72		6			6				18
Kristeligt Folkeparti			6	94								17
Fremskridtspartiet	7				87	3			3			31
Radikale	5	2			2	71	12	2		2	2	41
Socialdemokratiet	2		1		1	2	89	4				244
SF			2			1	4	84	4	3	1	113
Små venstrefløjsp.			2		2		2	41	7	2	48	30
Skiftetere i alt												
Parti 1984	22	10	4	1	3	9	19	13			3	136
Parti 1987	10	7	13	2	10	8	10	23	7	4	5	136
Førstegangsvælgere	20	10	3	1	6	4	23	21	3	4	4	141
Tidl. sofavælgere	22	10	4	1	3	9	19	13			2	

Tabel 4 viser stemmevandringerne mellem partierne mellem de to valg i 1984 og 1987. Stabiliteten giver sig udtryk i høje kernevælgerprocenter, mellem 80 og 90 procent i alle de store partier. Socialdemokratiets største tab gik til SF, men sammenlagt er tabene til de borgerlige partier større. Størst tilgang har partiet haft fra de Radikale og SF. SFs fremgang skyldes tilgang fra Socialdemokratiet, men navnlig fra de små venstrefløjspartier, der nærmest blev udslettet, over 40 % af deres stemmer gik til SF. Venstre og Konservative udvekslede stemmer indbyrdes, derudover tabte de Konservative til Centrum-Demokrater og Fremskridtparti, Venstre til Centrum-Demokrater og Radikale. Disse to partier har traditionelt stort vælgergennemtræk, og det var også tilfældet i 1987, hvor de kun havde henholdsvis 72 og 71% kernevælgere. Men både deres tab og tilgang er spredt på partierne over hele den politiske skala. Tabellen viser også, hvor de to nye partier har fået deres stemmer fra. Fælles Kurs har taget 7% af de små venstrefløjspartiets vælgere, 4% af SFs og 3% af Fremskridtspartiets og af førstegangsvælgere. De Grønne har især haft tiltrækning på førstegangs-

angsvælgere og tidligere sofavælgere, men de har også taget et par procent af SFs, venstrefløjspartiernes og de Radikales vælgere. Nederst i tabellen er samtlige skiftetes fordeling på partier henholdsvis 1984 (altså de partier, der tabte dem) og 1987 (de partier, der vandt dem). De viser, at Socialdemokratiet og de Konservative mistede over dobbelt så mange stemmer som de vandt, og Venstre 50% flere. Omvendt vandt SF næsten dobbelt så mange stemmer som det tabte, og Centrum-Demokraterne og Fremskridtspartiet over tre gange så mange. 4)

Men der er også vælgere, som ikke deltog i 1984-valget, og som derfor påvirker styrkeforskydningerne. Det gælder de tidligere sofavælgere, som SF synes at have en særlig tiltrækning på. Førstegangsvælgere giver, som de plejer, SF flere og Socialdemokratiet færre stemmer end de ældre, men ellers ligger de ret tæt på befolkningsgennemsnittet.

3. Den nye vælgergeneration

På grund af den lange valgperiode var antal-

let af førstegangsvælgere i 1957 større end i mange år. Der kan derfor være grund til at se nærmere på dette nye islæt i vælgerkorpset.

Mennesker der vokser op og får valgret på samme tid, får ofte et fælles præg. De påvirkes af bevægelser, debatter, problemer og be-

givenheder i deres ungdom, deres holdinger og erfaringer får et særpræg, som ofte bevarer hele livet. Man taler om politiske generationer som vælgermasser, hvis opfattelser formedes i en bestemt historisk epoke, og som siden bevarede et præg af denne. De udgør en slags geologisk lag i vælgeradfærden.

Tabel 5. Venstredrejede- og højredrejede årgange. Tilslutningen til henholdsvis venstrefløjsspartierne og Venstre + Konservative i fireårsgrupper fra 18 til 41 år. Pct. vandret.

Valgretsår	Alder i 1987	Parti i 1987			Antal (=100%)
		Venstre fløj	V + K	Andre	
1964-67	38-41	24	33	43	141
1968-71	34-37	37	20	43	245
1972-75	30-33	43	16	41	244
1976-79	26-29	39	19	42	289
1980-83	22-25	36	26	38	260
1984-87	18-21	33	30	38	272

I tabel 5 er de yngre vælgere opdelt i fireårsgrupper, der altså hver omfatter dem, der fik valgret ved et eller to bestemte valg. Vi ved ikke, hvordan de stemte første gang, men tabellen viser, hvordan de stemte i 1987, og der er virkelig dramatiske forskelle på vælgere adskilt ved nogle få år. Forskellene viser sig navnlig i tilslutning til to partigrupper, på den ene side venstrefløjsspartierne dvs. SF og de små partier til venstre herfor, og på den anden side de traditionelle borgerlige partier, Venstre og de Konservative.

Den årgang, som fik stemmeret i årene 1964 til 1967 har en ret gennemsnitlig partifordeling. Men med de følgende årgange fra 1968 til 71 sker der et politisk jordskred.

Venstrefløjen vokser fra 24% til 37% og når i de følgende årgange fra 1972-75 op på 43%, altså en vækst fra en 1/4 til næsten halvdelen af vælgerårgange med bare 8 års afstand. Og samtidig sker der en halvering af de borgerlige partiers stemmer fra 33% til 16%. Her er

tale om en brat venstredrejning. Men tabellen viser også, at udviklingen vender, i de følgende aldersgrupper aftager venstrefløjens stemmetal gradvist til kun 32% blandt førstegangsvælgerne, medens de borgerlige partiers stemmetal igen fordobles. I den ældste aldersgruppe tæller Venstre og Konservative 137% af venstrefløjens stemmer, i den midterste kun 37% og i den yngste er de to partigrupper omtrent lige store.

I tabel 6 sammenlignes derfor tre aldersgrupper, førstegangsvælgerne fra perioden 1984-87, og mellemgruppen af 22-37årige, som fik valgret mellem 1968 og 1983, og endelig de ældre vælgere, som fik valgret, inden partisystemet gik i opbrud. Tabellen viser aldersgruppernes partivalg i 1987 lidt mere detaljeret end i tabel 5, specielt hvad angår venstrefløjen. Udsvingene er navnlig store for SF. Hos den ældre generation er partiets tilslutning kun på 1/10, men i halvfjerdsregenerationen stiger den til det tredobbelte for atter at falde med 1/3 hos de nye vælgere.

Tabel 6. Nye vælgergenerationer. Pct. lodret

Alder	18-21	22-37	Over 38	Alle
Valgretsår	1984-87	68-83	Før 83	
Parti				
SF	21	30	10	17
De Grønne og Fælles Kurs	7	5	2	3
Små venstrefløjspartier	4	5	2	3
Venstrefløj ialt	32	40	14	23
Socialdemokratiet	23	24	32	29
Venstre	10	6	14	11
Konservative	20	14	22	19
Andre borgerlige	15	16	18	18
Synspunkter (% enige)				
Tilfredshed med det danske samfund	31	29	36	33
Danmarks økonomiske situation er blevet bedre	45	35	40	38
Man kan stole på, at politikerne træffer de rigtige beslutninger	50	37	35	36
De sociale nedskæringer er gået for vidt	54	77	64	67
Større indtægtsudjævning	64	72	61	65
Arbejdsgiverne har for stor magt	22	43	46	44
Nej til EF	43	59	47	51
Ud af NATO	35	40	28	33
Økonomisk vækst sikres uanset miljøinteresser	33	15	29	24
Flygtninge bør indordne sig under dansk kultur og levemåde	59	54	67	62

Derimod får de nye partier deres største tilslutning hos førstegangsvælgerne, mens de øvrige venstrefløjspartier ikke varierer klart med alderen. Når den samlede venstrefløj fik knapt 1/4 af stemmerne, fremkommer dette som resultat af, at den fik 1/7 af de ældres, 40% af mellemgenerationens og knapt 1/3 af førstegangsvælgerne. Og venstrefløjens tilbagegang hos de nye vælgere modsvares ikke af en fremgang for Socialdemokratiet. Dets nedgang fra 32% af de ældre til 23% af mellemgenerationen holdt sig blandt firsernes unge. Det er i stedet Venstre og de Konservative, hvis tilslutning fra 36% af den ældre generation faldt til næsten det halve af 70er-generationen, som får et nyt opsving på ca. 50% hos førstegangsvælgerne.

Tabellen viser dernæst aldersklassernes syn på en række politiske stridsspørgsmål (af

pladshensyn er meningsfordelingen udtrykt ved en enkelt linie: hvor mange af hver aldersgruppe der er enige i synspunkt, i procent af alle, der har en mening). Tabellen viser, at de nye vælgere er mere tilfredse med det danske samfund end 1970ergenerationen, og at de navnlig har en langt mere positiv bedømmelse af landets økonomiske udvikling gennem de senere år. De unge vælgere har også en mere udtalt tillid til politikerne end de ældre. Tabellen viser desuden en række økonomiske og sociale spørgsmål af den slags, der er typiske for modsætningen mellem højre og venstreorienterede partier og vælgere. I alle disse spørgsmål lå 1970-generationen klart til venstre for de ældre vælgere. Men i dem alle ligger 1980-generationen klart til højre, ikke bare for årgangene fra forrige årti, men undertiden for de ældre vælgere: de viser mindre modstand mod sociale nedskæringer, men er mere imod ind-

komstudjævning, og de er mindre kritiske overfor arbejdsgivernes magt. De nye vælgere er også de mest positive overfor EF, medens EF-modstanden når sit højdepunkt i årgangene fra 1970'erne. Førstegangsvælgerne har også en mere positiv holdning til NATO end mellemgenerationen, men de er dog noget mere kritiske end den ældre generation. Tabellen omfatter også et spørgsmål om afvejning af miljø og vækst. Her genfindes den velkendte modsætning mellem den ældre generations vækstorientering og 70'er-generations prioritering af miljøhensyn. Men den grønne bølge har ikke tag i de nye vælgere, de overgår den ældre generations vækstorientering. Endelig viser tabellen indstillingen til et af valgkampens akutte stridsspørgsmål, om flygtninge skal indordne sig under dansk kultur og levemåde. Tilslutningen til dette synspunkt er igen størst blandt de ældre og de nye vælgere, medens 1970-årgangene har en noget mere åben holdning.

Af tabel 6 fremgår således et klart mønster. Partipolitisk ligger de nye vælgere midt imellem 1970-generationen og de ældre vælgere. Det gælder både i tilslutningen til de borgerlige partier og til venstrefløjen. I spørgsmålet om politiske holdninger ligger de nye vælgere helt klart til højre for 70'er-generationen, og undertiden også for de ældre. Medens der i 1970'erne skete en klar venstredrejning af de unge vælgere, er der i de seneste år foregået en klar højredrejning. En venstre-bølge omfattende ca. 15 årgange adskilte sig markant fra de ældre vælgerårgange, men den er afløst af en ny generation af unge meget nærmere de holdninger, der er fremherskende for den ældre del af vælgerkorpset.

4. Skillelinien mellem de politiske blokke.

Ethvert folketingsvalg drejer sig først og fremmest om, hvem der skal danne regering. Og det er altid et valg mellem to muligheder,

en borgerlig og en socialistisk. Ved valget i 1987 var regeringsalternativerne usædvanligt klare: Det fasttømrede firkløversamarbejde af Konservative, Venstre, Centrum-Demokraterne og Kristeligt Folkeparti gik til valg som en helhed, og heroverfor stod Socialdemokratiet og SF for første gang for en socialistisk koalition. Der kan derfor være grund til at se på, hvad der adskiller i de to lejre i dansk politik, hvilke synspunkter, der præger de folk, som stemmer på hver af dem. I tabel 7 ses bort fra de partier, som ikke indgår i regeringsblokkene, altså Fremskridtspartiet, de Radikale og de små venstrefløjspartier. Det socialistiske regeringsalternativ råder derfor over 90% flere stemmer end firkløverpartierne. Hvis man inddrog de øvrige partier, ville der være en ligevægt mellem højre og venstre side i befolkningen. Men til gengæld ville hovedskillelinierne blive sløret. I tabellen gengives også forskellen mellem de to blokkes tilslutning i hver gruppe. Den bør vurderes udfra, at S-SF er større end firkløverpartierne, så kun en forskel på over 9% er udtryk for en socialistisk overvægt, negative tal eller tal under 9 er udtryk for en borgerlig overvægt i en gruppe.

Indledningsvis viser tabellen den grundlæggende sociale skillelinie i partisystemet: arbejderne har en stærk præference for de socialistiske partier, de selvstændige en endnu stærkere præference for de borgerlige partier, og funktionærerne deler sig lige over.

Arbejdsløsheden har været udbredt i 1980'erne og tabellen undersøger dens indflydelse på partivalget. Kun 13% af vælgerne har været arbejdsløse inden for de senere år, men de har en stærk præference for de socialistiske partier. Derimod er der et flertal af borgerlige blandt de vælgere, der har været i beskæftigelse hele tiden. Jobsikkerheden synes således at være en vigtig selvstændig skillelinie.

Også på anden måde præger erfaringerne

Tabel 7. Skillelinier mellem to regeringsblokke. Pct. vandret. Da de øvrige partier er udeladt, udgør summen af de to kolonner mindre end 100%. Procentgrundlag (antal) er for 100%.

	S-SF	Firkløver	Forskel	Antal (100%)
Alle	46	37	9	3176
Klasse				
Arbejdere	64	20	44	1049
Funktionærer	44	38	6	1410
Selvstændige	14	68	÷ 54	507
Arbejdsløshed				
Har været arbejdsløs	55	28	27	86
Har ikke været arbejdsløs	40	42	÷ 2	523
Udvikling i vælgerens egen økonomi i de sidste 2-3 år				
Har det bedre	36	42	÷ 6	207
Uændret	40	44	÷ 4	457
Har det værre	63	21	42	197
Udviklingen i Danmarks økonomiske situation i de sidste 2-3 år				
Bedre	17	61	÷ 44	219
Samme	40	42	÷ 2	282
Værre	67	19	48	341
Tilfreds med samfundet				
Tilfreds	27	56	÷ 29	292
Nogenlunde tilfreds	52	32	20	469
Ikke tilfreds	57	17	39	109
Tilfredshed med demokratiet				
Tilfreds	29	54	÷ 25	269
Nogenlunde tilfreds	48	35	13	456
Ikke tilfreds	58	16	42	137
Danmarks vigtigste politiske problem				
Betalingsbalance	35	48	÷ 13	242
Økonomi	35	53	÷ 18	111
Miljø	46	30	16	117
Arbejdsløshed	63	22	41	121
Ideologisk grundorientering				
Venstreorienteret	77	2	75	
Centrum	42	43	÷ 1	
Højreorienteret	8	74	÷ 66	

for de seneste år partivalget. Vælgerne blev spurgt, om de og deres familie økonomisk havde det bedre eller dårligere end for 2-3 år siden, og det viser sig da, at de, som har fået det bedre, eller bare uforandret, har en klar borgerlig overvægt, medens det mindretal, der mener, at de har fået det dårligere, har en meget stor socialistisk overvægt.

Medens der i dette tilfælde formodentlig er

tale om reelle forskelle, er der i synet på udviklingen i landets økonomiske situation om rene procenttal, som til gengæld deler de to blokke. De klarer sig nogen anden form, men, at i den situation er det næsten alle borgerlige, som mener, at situationen er den samme, næsten alle stemmer s

Men der er andre opfattelser, der mere overraskende præger partivalget. Således stemmer de vælgere, der er tilfredse med det danske samfund, helt overvejende borgerligt, medens de vælgere, der er utilfredse med samfundet, stemmer socialistisk. Og der er en tilsvarende snæver sammenhæng mellem tilfredsheden med demokratiets måde at fungere på og partivalget.

Endelig viser tabellen vælgernes vurdering af, hvad der er det vigtigste problem, som Danmark står overfor i dag. Her peger de fleste på betalingsbalanceunderskuddet og andre økonomiske problemer. Og denne prioritering fører gerne til at man stemmer på de borgerlige partier. Andre vælgere mener, at miljøproblemerne er vigtigst, og de stemmer oftest socialistisk. Ved valgene i det seneste tiår har arbejdsløsheden været udpeget

som hovedproblemet af det store flertal af vælgerne. Men i 1987 er det kun 1/5, der betragter arbejdsløsheden som det vigtigste problem. De stemmer til gengæld helt overvejende socialistisk.

I sidste ende hviler stemmeafgivningen naturligvis på den ideologiske grundorientering, og tabellen viser da også, at vælgernes placering af sig selv på en højre-venstreskala⁵ hænger næsten entydigt sammen med deres partivalg: 3/4 af de venstreorienterede stemmer socialistisk, men kun 2% borgerligt, medens omvendt 3/4 af de højreorienterede stemmer borgerligt mod 8% socialistisk. Det er imidlertid vanskeligt at vurdere, om vælgerne placerer sig selv ud fra, hvor de mener, deres parti hører til, eller om de finder deres ideologiske ståsted og vælger parti ud fra dette.

Tabel 8. Holdningsforskelle mellem de to regeringsblokke. Pct. af hver bloks vælgere, der deler et standpunkt.

	Partiblok		
	S+SF	Firkløver	Alle
Større indtægtsudjævning	84	34	63
Mindre kontrol med erhvervslivet	35	74	50
Større medbestemmelse på arbejdspladserne	82	24	62
De sociale inder er gået for vidt	80	39	67
Forminds offentlige sektor	33	72	49
Løj til EF	74	18	50
En mark	47	10	31
Iskær	72	28	55
omi	17	35	25
ing	60	71	64
air	35	77	55
agt	59	22	43

indt
ger d
en
en p
del

punkt. De største forskelle findes inden for et kompleks af stridsspørgsmål, som traditionelt henregnes til den grundlæggende højre-venstre-dimension, især spørgsmål om økonomisk frihed og lighed. Tabellen viser mas-

sive flertal af socialister og mindretal af borgerlige for ønsket om indkomstudligning, større medbestemmelse på virksomhederne og stop for sociale nedskæringer, medens der omvendt er klare borgerlige flertal og socialistiske mindretal for kravene om mindre kontrol med erhvervslivet og formindskelse af den offentlige sektor.

Også i udenrigspolitikken er der klare forskelle. Et flertal af socialisterne vil have militærudgifterne nedsat, medens et flertal af de borgerlige sætter sig imod dette. 3/4 af socialisterne vil have Danmark ud af EF, men kun 1/6 af de borgerlige. Derimod er der flertal for Nato i begge blokke, men i den socialistiske blok er det kun på 3%, medens det omfatter 9/10 af de borgerlige vælgere.

Endelig viser tabellen et par spørgsmål, som er på den politiske dagsorden, men ikke indgår entydigt i den traditionelle højre-venstre-skillelinie. Det synspunkt, at den økonomiske vækst bør sikres gennem en udbygning af industrien, også selv om det kommer i strid med miljøinteresser, forkastes af 3/4 af befolkningen. Men selv om det er i klart mindretal i begge blokke, er der dobbelt så mange tilhængere blandt borgerlige som blandt socialistiske vælgere. Og 2/3 af befolkningen mener, at flygtninge bør indordne sig under dansk kultur og levemåde, og her er der ikke større forskel på de to blokke.

Partiblokkenes forskellige forankring i samfundets magtstruktur afspejles også af, at kun et mindretal af socialisterne, men et stort flertal af de borgerlige mener, at fagforeningerne har for stor magt, medens det omvendte er tilfældet med synet på arbejdsgivernes magt.

5. Partiernes vælgere.

Valget i 1987 indebar få forskydninger, og

der skete derfor heller ikke større forandringer i de enkelte befolkningsgruppers parti-præference. Valgundersøgelsen giver på grund af den store stikprøve en ret præcis beskrivelse af de enkelte partiers vælgerkorps.

Tabel 9 viser, at vælgeradfærden stadig præges af forrige århundredes klassepartimønstre, hvor de store interessegrupper, arbejdere, landmænd og selvstændige støttede hver deres interesseparti, henholdsvis Socialdemokratiet, Venstre og de Konservative. Men dette mønster er på den anden side under opblødning: Under halvdelen af disse grupper stemmer i dag på klassepartier, 40% af vælgerne stemmer på partier uden klar social basis, og halvdelen af vælgerne udgøres i dag af funktionærer og tjenestemænd uden nogen entydig partitilknytning.

Tabellen viser, at Socialdemokratiet stadig støttes af halvdelen af de ufaglærte arbejdere, men af væsentligt færre faglærte. Derimod har partiet kun tilslutning af omkring 1/5 af funktionærene og 1/10 af de selvstændige. Venstre har klarest bevaret et klassepartipræg, med over halvdelen af landmændenes stemmer, men kun 7% af lønmodtagergruppernes og lidt mere blandt de selvstændige. De Konservative fordoblede deres stemmetal i begyndelsen af 1980'erne, men det har ikke udvisket partiets sociale profil, det har stadig klart den stærkeste tilslutning fra selvstændige og højere funktionærer. Partiets nye popularitet har dog også sikret det et fodfæste blandt grupper, hvor det traditionelt ikke fik nogen stemmer, hos landmænd og arbejdere. De Konservative er i dag det tredjestørste arbejderparti.

De øvrige partier, der alle stammer fra dette århundrede, har en langt mere ligelig social tilslutning. Det gælder især de Radikale, Centrum-Demokraterne og Kristeligt Folkeparti. SF har en ensartet tilslutning på omkring 1/5 af stemmerne i alle lønmodtager-

Tabel 9. Social baggrund og partivalg. Pct. vandret.

	Parti 1987									Antal (=100%)
	S	V	K	R	SF	Frp	CD	Krf	VII	
<i>Stilling</i>										
Ufaglært arbejder	51	7	9	2	15	6	2	2	6	706
Faglært arbejder	38	5	11	6	21	6	4	2	9	343
Lavere funktionær	24	7	21	7	22	3	5	3	8	1098
Højere funktionær	16	7	30	14	18	2	6	2	6	312
Selvstændig	12	17	38	6	5	12	6	2	3	322
Landmand	7	55	14	7	1	8	3	4	2	185
<i>Erhvervsgren</i>										
Privat sektor										
Industri og håndværk	33	6	16	5	20	6	5	2	7	537
Handel og transport	23	9	29	6	15	5	6	3	5	228
Serviceerhverv	19	11	28	8	17	6	5	2	5	456
Landbrug	12	48	15	6	3	9	2	3	2	192
Offentlig sektor										
Social-, sundheds- og undervisningssektor	23	5	16	8	31	2	3	2	10	479
Anden off. virksomhed	37	6	13	6	20	4	6	2	6	309
<i>Fagforening</i>										
LO-forbund										
SiD	40	4	8	2	29	6	4	1	6	209
KAD	61	4	8	2	15	4			5	92
DKA	51	4	10	5	15	5	3	1	6	99
Metal	47	3	11	4	22	3	2		8	92
HK	32	5	21	5	21	4	5	1	5	247
Andre arbejderforbund	47	6	9	4	16	6	3	1	7	299
Andre funktionærforbund	32	3	10	6	25	9	7		9	71
FTF	16	8	19	10	29	1	4	2	10	365
AC	7	7	23	19	26	2	1	4	11	91
<i>Husstandsindkomst</i>										
Under 150.000 kr.	36	12	15	5	14	6	3	4	6	863
150-300.000 kr.	31	9	17	5	22	4	5	2	6	981
300-400.000 kr.	24	7	21	8	23	3	7	1	7	465
Over 400.000 kr.	15	10	35	13	10	5	4	2	7	269
<i>Bolig</i>										
Ejer	26	15	22	8	12	5	5	3	5	2080
Lejer	34	5	15	5	26	4	2	2	8	927
<i>Køn</i>										
Mand	27	11	19	7	16	6	5	2	7	1450
Kvinde	30	11	19	5	18	4	4	3	6	1722
<i>Alder</i>										
18-24 år	20	10	17	6	23	7	3	2	10	323
25-39 år	26	6	15	6	29	4	4	2	9	991
40-64 år	31	13	21	6	12	5	5	2	4	1185
Over 65 år	34	18	22	7	3	6	4	4	3	664
<i>Bymæssighed</i>										
Storby	25	4	21	6	26	4	4	2	10	1136
Småby	33	11	20	6	14	4	5	3	4	1131
Land	28	20	17	7	9	8	4	3	5	904

grupper, men får få stemmer fra de selvstændige. Fremskridtspartiet har den stærkeste støtte fra selvstændige, men har også fodfæste blandt arbejdere og landmænd. Derimod får det næsten ingen stemmer fra funktionære og tjenstemænd.

Ved siden af stillingen spiller arbejdsplads og erhvervsgren en vis selvstændig rolle for partivalget. Således har Socialdemokratiet og SF stærkest tilslutning i produktionssektoren, medens Venstre og Konservative står langt stærkere i omsætnings- og serviceerhvervene.

Tilslutningen til Socialdemokratiet og SF er ikke meget større blandt lønmodtagere i den offentlige sektor end i den private (forskellen mellem de samlede tal for de to sektorer beror på de selvstændige i den private). Men der er meget stor forskel på i hvilke grene af den offentlige sektor, Socialdemokratiet og SF får deres stemmer. Socialdemokratiet står stærkest i de traditionelle grene som administration og offentlige værker, medens SF og de andre venstrefløjspartier har langt stærkere tilslutning i sundheds-, social-, og undervisningssektorene, der alle har været præget af stærk ekspansion gennem de senere årtier. Fremskridtspartiet har i almindelighed langt større tilslutning i den private sektor end i den offentlige.

Det er et spørgsmål, om de partifordelinger, der fremgår af de samlede stillingsbetegnelser, dækker over væsentlige forskelle fra fag til fag. I tabel 9 er der derfor foretaget en underopdeling af lønmodtagerne efter fagforening. Næsten alle arbejdere og mange lavere funktionære er organiseret i forbund under LO, hvis ledelse er rent socialdemokratisk, og som har stærke organisatoriske og økonomiske bånd til dette parti. Tabellen viser imidlertid, at Socialdemokratiet i dag kun støttes af et mindretal af LO's medlemmer. Det har kun flertal i to forbund, der udeluk-

kende eller overvejende organiserer ufaglærte kvinder, nemlig Kvindeligt Arbejderforbund (KAD) og Kommunal Arbejderforbundet (DKA). Derimod har Socialdemokratiet mistet grebet om sin traditionelle højborg, Specialarbejderforbundet (SID), hvor kun 40% har holdt fast ved partiet, her har SF fået sit stærkeste gennemslag i fagbevægelsen, og den samlede venstrefløj er nu tæt på at overhale Socialdemokratiet. I de faglærte forbund har Socialdemokratiet bevaret sin tilslutning bedre, med 47%, men navnlig i Metalarbejderforbundet er SF slået kraftigt igennem.

De fleste funktionærer er organiseret i LO's største forbund HK, der også er socialdemokratisk orienteret. Men her står partiet langt svagere, med under 1/3 af forbundets stemmer, og her har ikke blot SF, men også de Konservative tilslutning fra over 1/5. Og i de små funktionærforbund er venstrefløjspartierne tilsammen større end Socialdemokratiet. Der er markant politisk forskel på de funktionærforbund, der er tilknyttet det socialdemokratiske LO, og dem, som er tilknyttet det tværpolitiske FTF. Blandt de sidste er SF med 29% af stemmerne suverænt det største parti, og den samlede venstrefløj får over 40% af stemmerne. Socialdemokratiet er med 1/6 af funktionærstemmerne kun det tredjestørste parti, men de Konservative på andenpladsen, og flere andre borgerlige partier står stærkt, især Venstre og de Radikale. Endelig adskiller akademikernes Centralorganisation sig drastisk fra den øvrige fagbevægelse, her får tre partier mellem 1/4 og 1/5 af stemmerne, nemlig SF, de Konservative og de Radikale, medens de øvrige partier, herunder Socialdemokratiet, kun får nogle få procent. Tabel 9 belyser dernæst indkomsternes betydning. Socialdemokratiets tilslutning er stærkest i det laveste indkomslag og falder med stigende indtægt, medens omvendt de Konservatives og de Radikales stemmeprocent tiltager med stigende

indtægt. For de øvrige partier er der ikke nogen entydig sammenhæng.

Boligmarkedet er en vigtig skillelinie, hvor Socialdemokratiet og SF har væsentlig større tilslutning blandt lejere end blandt parcelhusejere, medens det omvendte er tilfældet med de borgerlige partier.

Køn er traditionelt ikke nogen partiskillelinie, idet kvinder og mænd plejer at stemme ens. Tabellen viser dog at der er en tendens til, at Socialdemokratiet og SF får lidt flere stemmer fra kvinder end fra mænd. Denne udvikling kan formodentlig forklares med, at kvinder i stigende grad er rykket ind på arbejdsmarkedet, mange i underordnede jobs, der traditionelt disponerer folk for at stemme socialistisk.

Bymæssighed er en vigtig traditionel skillelinie mellem partierne, og tabel 9 viser, at den er undergået en vis forandring i de senere år. Socialdemokratiet var oprindeligt et storbyparti, men i dag står det svagest i storbyerne, dets højborg er nu de mindre provinsbyer, og selv på landet står det stærkere end i de store byer, jfr. afsnit 2. Samtidig er der sket en vis regional forskydning, så partiet efter valget står stærkest i Jylland. Forskydningen af det socialdemokratiske tyngdepunkt hænger nøje sammen med SFs fremgang, partiet har nu nået Socialdemokratiets styrke i storbyerne, men står langt svagere i småbyerne og især på landet. De Konservative er også traditionelt byparti, men partiets store fremgang i 1980'erne har ført til en ret ligelig tilslutning over hele landet. Derimod har Venstre og Fremskridtspartiet bevaret deres præg af overvejende landpartier.

Af særlig interesse er de to nye partiers vælgertilslutning. Men de er for små til, at datamaterialet tillader nogen dyberegående analyse af deres vælgerkorps. Det tyder imidlertid på, at deres tilslutning kommer ret ligeligt

fra alle befolkningsgrupper, dog er den lidt større i hovedstadsområdet og hos yngre vælgere.

6. Efterspil.

Folketingsvalget i 1987 var et lavinteressevalg, der stabiliserede den begrænsede omstrukturering af partisystemet, der skete i 1984. Der skete et samlet venstresving på nogle få procent. Det var utilstrækkeligt til at danne grundlag for et regeringsskifte. Det borgerlige flertal bestod fortsat. Men firkloverregeringens parlamentariske grundlag var blevet svækket, det var nu nødvendigt at samarbejde med endnu et parti ud over de Radikale for at få flertal, enten Socialdemokratiet eller Fremskridtspartiet. De Radikale havde under valgkampen lagt op til et bredt samarbejde fastlagt gennem omfattende regeringsforhandlinger om et langtidsprogram. Da Schlüter konkluderede en hurtig dronningerunde med firkloverregeringens fortsættelse, erklærede de Radikale sig gennem et såkaldt 'frihedsbrev', at det ikke længere betragtede sig som regeringens faste støtteparti.

I Socialdemokratiet tog partiformanden Anker Jørgensen allerede på valgnatten konsekvensen af partiets tredje valgnederlag i træk, han trak sig tilbage og overlod partiledelsen til næstformanden Svend Auken. Regeringen overlevede i de følgende måneder fra sag til sag, og allerede et halvt år senere, i april 1988, blev det næste valg udskrevet efter en dramatisk krise om behandling af allierede krigsskibe i danske havne.

Noter.

1. Denne artikel bygger på analyse af to interview-undersøgelser af vælgeradfærden ved fol-

ketingsvalget i 1987, foretaget af forskere ved universiteterne i København og Århus. Den ene er udført af Gallupinstituttet ved besøgsinterviews og omfatter ret få spørgsmål, men en stikprøve, der for de fleste spørgsmåls vedkommende er på 4088 personer. Den anden undersøgelse er udført som telefoninterviews af AIM og omfatter et sample på 1029 personer.

En samling af de to datasæt har vist, at Gallup-data er betydeligt mere repræsentative på den centrale variabel, parti (kvadrede afvigelser fra valgresultatet var over tre gange større for AIM-data). Derfor benytter denne artikel Gallup-data, hvor det er muligt, og partifordelingerne på AIM-datavejes. Tabel 2,4,5, en del af 6 samt 9 bygger på Gallup-data, tabel 7 og 8 samt en del af tabel 6 på AIM-data.

2. "Meningsmålingerne tabte" stod der i flere store avisoverskrifter, i Det fri Aktuelt 9.9. og i Berlingske Tidende 10.9.
3. Ole Borre har påvist, at medens opinionsundersøgelserne ved valgets udskrivelse ikke lå nærmere ved valgresultatet end forrige valg i 1984, så kom de stadig tættere på, jo nærmere man kom valget ("Valget og Prognoserne", Samfundsøkonomen 1987, nr.8, s.4-9)
4. Vandringsmatricen bygger som nævnt på Gallup-data, men det underbygger dens troværdighed, at AIM-data giver praktisk taget identisk matrice.
5. Vælgerne blev bedt om at placere sig selv på en tipunkt-skala fra venstre til højre. Skalaen er i tabel 7 forkortet til tre hovedgrupper.

Politisk kronik 1. halvår 1989.

Lars Bille

Den 15. december 1988 var det lykkedes regeringen at få vedtaget finansloven for 1989 med regeringspartiernes, Centrumdemokraternes og Kristeligt Folkepartis stemmer (ialt 83), medens Socialistisk Folkeparti og Fremskridtspartiet (ialt 40) havde stemt imod og Socialdemokratiets 56 mandater undlod at stemme. Forud var gået et noget broget forhandlingsforløb, hvor regeringen havde sluttet delforlig med samtlige partier i folketinget, et forhold der foranledigede finansminister Palle Simonsen til at erklære, at det var den stærkeste finanslov, han havde haft ansvaret for.

Denne udtalelse kunne dog ikke skjule den kendsgerning, at det kun var et mindretal af Folketingets medlemmer, der var villige til at tage et politisk ansvar for denne helt afgørende lov. Endnu en nyskabelse var føjet til rækken af forandringer af den danske parlamentariske kultur, forandringer der har været én af følgerne af det fraktioniserede Folketing og den ideologiske konfiguration, som har kendetegnet dansk partipolitik siden 1973. Og der var flere nyskabelser på vej.

Folketingets formandsvalg.

På Folketingets sidste arbejdsdag den 16. december 1988 meddelte Folketingets formand siden december 1981, socialdemokraten Svend Jakobsen, at han trak sig tilbage for at tiltræde en stilling som direktør for Danmarks Sparekasseforening. Meddelelsen kom tilsyneladende totalt bag på alle og udløste omgående en hektisk politisk aktivitet med henblik på at finde en egnet kandidat til dette i rangordenen meget højt placerede embede.

Der var tradition for, at de politiske partier forud for valg af formand for Folketinget forhandlede sig til rette om, hvem der skulle sætte sig i formandsstolen, således at det ikke kom til en kampafstemning i salen. En praksis der bundede i, at netop besættelsen af denne post krævede en person, hvis hidtidige politiske virke havde aftvunget en sådan respekt og tillid i alle partier, at han med myndighed kunne lede folketingets arbejde og iøvrigt evnede at stille sig udenfor den daglige partipolitiske debat og kamp, så han med tyngde kunne repræsentere hele den lovgivende forsamling som institution.

Siden 1924 havde Folketingets største parti – Socialdemokratiet – leveret formandskandidaten, – og fået ham valgt. Kun i perioden fra 1968 – 78 var formandsposten uden kampvalg blevet besat af Karl Skytte fra Det radikale Venstre.

Men med Svend Jacobsens overraskende beslutning om at trække sig tilbage fra det politiske arbejde, sattes en proces i gang, som afgørende brød med hidtidig praksis.

Socialdemokratiet gik straks i gang med sonderinger for at opnå støtte til, at forhenværende statsminister Anker Jørgensen blev valgt, medens statsminister Poul Schlüter lige så omgående meddelte, at justitsminister Erik Ninn-Hansen var de konservatives kandidat. Kristeligt Folkeparti lod forstå, at de gerne så forsvarsminister Knud Enggaard fra Venstre som formand, medens Fremskridtspartiet pegede på Venstres gruppeformand Ivar Hansen. Regeringens to øvrige partier havde ikke markeret sig, men deres støtte til statsministerens forslag var selvfølgelig påkrævet alene af den grund, at et eventuelt

valg af Erik Ninn-Hansen måtte medføre en rokade blandt ministrene.

Efter et møde med regeringspartiernes gruppeformænd kunne statsministeren den 21. december meddele, at de tre partier indstillede Erik Ninn-Hansen til posten som Folketingets formand. Denne indstilling forventedes at opnå støtte fra Centrumdemokraterne og Kristeligt Folkeparti. Hermed var der 83 mandater bag ham. Samme dag opstillede den socialdemokratiske gruppebestyrelse Anker Jørgensen som formandskandidat. Hans kandidatur støttedes også af Socialistisk Folkeparti, altså ialt 80 mandater. Fremskridtspartiet forbeholdt sig sin stilling, men lod dog skinne igennem, at de var indstillet på en politisk handel, hvis ikke det var muligt at få deres primære ønske om en helt tredje kandidat opfyldt.

Inden Folketinget samledes efter juleferien den 10. januar 1989, havde der imidlertid udviklet sig en sag i folketingets retsudvalg, der vedrørte Erik Ninn-Hansens embedsførelse som justitsminister. Det var kommet frem, at det var hans partifælle Grethe Fenger-Møller, som var formand for retsudvalget, der havde ønsket justitsministeren til samråd i udvalget den 27. september 1988 for at få en redegørelse om familiesammenføringer af tamilske flygtninge. Det interessante var, at hendes spørgsmål til ministeren var blevet endeligt formuleret i justitsministeriet og telefaxet derfra. Ønsket om samråd foranledigede ombudsmanden til at indstille en undersøgelse af den langstrakte sagsbehandling af disse familiesammenføringer. Medlemmer af retsudvalget fattede mistanke om at der kunne være tale om aftalt spil mellem retsudvalgets formand og justitsministeren for at få stoppet ombudsmandens undersøgelse.

Med hensyn til formandsvalget fik disse oplysninger umiddelbart den virkning, at Kri-

steligt Folkeparti og Centrumdemokraterne ville afvente en redegørelse i retsudvalget den 6.1.1989, før de traf beslutning om, hvorvidt de ville stemme på Erik Ninn-Hansen. Efter dette møde forlangte Kristeligt Folkeparti nu en skriftlig redegørelse af justitsministeren. De havde endnu ikke opgivet at få valgt en anden kandidat.

Den usikkerhed der hermed var opstået satte yderligere gang i promoveringen af andre formandsemner, ligesom den skabte uro i regeringspartiernes egne rækker. Det var således usikkert til det sidste, hvem der ville blive Folketingets nye formand.

Den 10.1.1989 faldt afgørelsen. Erik Ninn-Hansen blev valg med 75 stemmer mod Anker Jørgensens 72. Fremskridtspartiet undlod at stemme. Det var med andre ord ikke lykkedes for partierne at nå frem til et forhandlingsresultat, så et kampvalg kunne undgås. Nok så bemærkelsesværdigt var det dog, at ikke engang et flertal af Folketingets 179 medlemmer kunne stemme for valget af deres nye formand. To gange inden for en måned var det alene et mindretal, der traf beslutning i meget væsentlige spørgsmål.

Det blev således tydeligere og tydeligere, at den linie, statsminister Poul Schlüter havde lagt fra første færd i 1982, skulle fastholdes næsten uanset omkostningerne: med et borgerligt flertal i folketinget skal der også være en borgerlig ledelse, det være sig i statsministeriet eller i Folketinget. Tilsvarende forekom det lige så tydeligt, at socialdemokraterne stadig var opsat på at bryde denne linie og også for deres vedkommende uden at skele til omkostningerne for de i årtier gældende fundamentale træk i den danske parlamentariske kultur.

Som en konsekvens af Erik Ninn-Hansens valg til formand måtte der foretages en ministerrokade. Trafikminister H.P. Clausen blev

ny justitsminister og han afløstes af den tidligere konservative gruppeformand Knud Østergaard. Det nyoprettede kommunikationsministerium blev flyttet fra trafikministeriet over til Torben Rechendorff, som herefter var både kirke- og kommunikationsminister.

Valget af Erik Ninn-Hansen førte dog ikke til, at den rejste tamilsag dermed afsluttedes. Snarere tværtimod, nu hvor fronterne var blevet trukket skarpt op. Der var rejst tvivl om han som justitsminister havde begået noget, der stred mod gældende retningslinier, og denne tvivl blev forfulgt i retsudvalget. Sagens undertiden indviklede og juridisk spidsfindige forløb skal ikke refereres i detaljer her. Hovedbegivenhederne var, at ombudsmanden Hans Gammeltoft-Hansen den 1. marts 1989 afleverede en redegørelse til justitsministeriet og retsudvalget, hvor konklusionen var, at nedprioriteringen af tamil-familiesammenføringerne var »overordentlig kritisabel«.

På den baggrund forlangte Socialistisk Folkeparti den 17. marts, at der rejstes rigsretssag mod Erik Ninn-Hansen, medens Socialdemokratiet »nøjedes« med at forlange, at der nedsattes en kommissionsdomstol, et forslag Socialistisk Folkeparti derefter tilsluttede sig. Kristeligt Folkeparti stod alene med et ønske om, at ombudsmanden skulle foretage yderligere undersøgelser, denne gang med afhøringer under vidneansvar.

Den 25. april kom forslaget om nedsættelse af en kommissionsdoms til behandling i Folketinget. Statsminister Poul Schlüter påtog sig nu på regeringens vegne det fulde politiske og retlige ansvar for sagens forløb og mente, at sagsforløbet allerede var fuldt belyst, hvorfor der ikke var behov for yderligere undersøgelser. Dette synspunkt tilsluttede regeringspartierne, Centrumdemokraterne og Fremskridtspartiet sig, og dermed var der

politisk flertal i Folketinget for at afslutte sagen. Det flertal, der var i retsudvalget bestående af Sociademokratiet, Socialistisk Folkeparti og Kristeligt Folkeparti, kunne herefter ikke komme videre.

Denne udgang på sagen var dog kun opnået efter en del betænkeligheder og uro i regeringspartierne. En ikke ringe indsats for at opretholde partidisciplinen må formodes at have fundet sted. Tre medlemmer af den radikale folketingsgruppe fastholdt imidlertid, at de ikke vil stemme for Erik Ninn-Hansen, når Folketinget som sædvanligt ved begyndelsen af det nye folketingsår til oktober 1989 skal vælge formand. En nok så betydningsfuld erklæring, da Erik Ninn-Hansen kun var valgt med 3 stemmers overvægt.

Landbrugsforlig.

I juni 1988 var der indgået et landbrugsforlig mellem regeringen, Centrumdemokraterne og Fremskridtspartiet. I dette forlig var der foruden en række økonomiske bestemmelser til gavn for landbruget (se Økonomi og Politik 1989 nr. 1) truffet principaftale om, at landbrugsloven skulle revideres. Den 13. januar 1989 nåede forligspartierne til enighed om en ny landbrugslov, der indebar nogle nyskabelser samt en liberalisering af hidtil gældende bestemmelser.

Blandt nyskabelserne skal nævnes, at det nu blev tilladt at oprette landbrug, der var drevet som aktie- eller anpartselskaber. En af dansk landbrugs »hellige køer« var, om ikke slagtet, så dog bragt hen til slagteriet: familieejet var ikke længere den eneste tilladte ejerform. De radikale og deres bagland i form af Husmandsforeningerne var endog yderst betænkelige ved denne ændring, og de havde da også fået gennemtruffet, at nyordning var blevet begrænset til kun at gælde højst 500 bedrifter og kun som en forsøgs-

ordning, der kunne tages op til fornyet overvejelse, når der var indhøstet erfaringer nok.

Liberaliseringen af landbrugsloven indebar bl.a., at der nu kunne etableres driftfællesskab mellem ejendomme indenfor en afstand af 10 kilometer mod førhen 5 kilometer, og at ikke-landmænd (d.v.s. personer uden det autoriserede landbrugsuddannelsesbevis: det grønne kort) nu kunne købe ejendomme på op til 30 hektar. Endelig indeholdt forliget en nedsættelse af regionale jordbrugskommissioner, der fik kompetance til at træffe afgørelser i sager vedrørende landbrugsloven og dispensationer fra dens bestemmelser.

Landbrugslovsforligets politiske perspektiv var, at regeringen og Fremskridtspartiet havde formået at fastholde aftalen fra juni 1988 og oven i købet at forhandle sig frem til et nyt forlig. Regeringens manørefrihed syntes hermed øget.

Skolepolitik.

1989 var den danske folkeskoles store jubilæumsår. Det var 450 år siden skolen var blevet gjort til et offentligt anliggende, 250 år siden der var indført undervisningspligt, og 175 år siden den første lov om almueskoler var vedtaget. Feståret begyndte dog alt andet end festligt. Regeringen havde i december fremsat et lovforslag om nedlæggelse af 7 seminarier. Forslaget var begrundet med den fortsatte nedgang i antallet af børn i den undervisningspligtige alder og det deraf følgende mindre behov for folkeskolelærere.

Forslaget blev modtaget meget kritisk af oppositionen. Dens kritik rettede sig ikke så meget mod nødvendigheden af justeringer på seminarieområdet, som mod regeringens valg af hvilke seminarier det var, der skulle nedlægges. Både Socialdemokratiet og Socialistisk Folkeparti fandt, at regeringen for at

tækkes Kristeligt Folkeparti i for høj grad havde friholdt seminarier med en såkaldt kirkelig tradition på bekostning af dem med en såkaldt progressiv tradition.

Forslaget satte også voldsom bevægelse i de lokalpolitiske kræfter. De folketingsmænd, der var valgt i de områder, der ville blive ramt af nedlæggelserne, blev bragt i et stærkt loyalitetspres mellem partidisciplin og lokalinteresser. Uddannelsesudvalget blev bestormet med deputationer og andre mindre formelle henvendelser. En aktivitet der fik bedre tid til at virke, da Socialdemokratiet og Socialistisk Folkeparti med henvisning til grundlovens bestemmelser herom fik udsat 3. behandlingen af lovforslaget.

Efter at regeringen havde foretaget visse ændringer, blev forslaget vedtaget i Folketinget den 24. januar 1989 med alle partiernes stemmer på nær Socialdemokratiets og Socialistisk Folkepartis. De mente, at der for et københavnsk seminariums vedkommende kunne være tale om ekspropriation, og forsøgte derfor i sidste øjeblik at indsamle 60 underskrifter i Folketinget for på den måde at udskyde lovens ikrafttrædelse til efter et folketingsvalg, således som grundlovens bestemmelser om ekspropriation tilsiger.

Statsministeren erklærede imidlertid, at der ikke ifølge ministeriets juridiske eksperter var tale om ekspropriation, og at regeringen derfor ikke ville tage hensyn til underskrifterne. Dermed var sagen afgjort. Det er ikke ofte, at en sag i Folketinget hele to gange foranlediger anvendelsen af de ovennævnte grundlovsbestemmelser.

Så var det i et anderledes fordrageligt klima, at vedtagelsen af en ny skolestyrelseslov fandt sted den 16. maj 1989. Her fastholdtes trods alt traditionen fra tidligere skolelovsvedtagelser om den brede politiske enighed, idet regeringspartierne, Socialdemo-

Fremskridtspartiet og Kristeligt Folkeparti stemte for loven, medens Socialistisk Folkeparti og Centrumdemokraterne undlod at stemme.

Med vedtagelsen af loven blev skolenævn, skolekommissioner og lærerråd fjernet. I stedet skulle der oprettes skolebestyrelser hvor 5 – 7 forældre, 2 elever, 2 medarbejderrepræsentanter og skolelederen havde sæde sidstnævnte dog uden stemmeret. Bestyrelserne blev tillagt selvstændig budgetkompetance inden for en ramme, som var fastlagt af kommunalbestyrelsen.

Intentionen med nyordningen var at øge forældrenes indflydelse på skolens liv, at fremme selvforvaltningen på de enkelte skoler gennem en højere grad af rammestyring i stedet for detailstyring, at styrke skolelederen samt at forenkle det overdådige regelsæt, der herskede på skoleområdet.

Danmarks Lærereforening var ikke begejstret for den nye lov, fordi den efter foreningens opfattelse indebar, at Lærerrådets – nu Det pædagogiske Råd – hidtidige stærke position blev reduceret. Foreningen var også stærkt i tvivl om, hvorvidt den skulle anbefale sine lokalkredse at sige ja tak eller nej tak til stemmeretten til medarbejderrepræsentanterne, som jo ikke nødvendigvis behøvede at være lærere, men lige så godt kunne være skolebetjente eller rengøringsassistenter. Disse og andre spørgsmål skulle afklares i de enkelte kommuner i løbet af efteråret, således at der kunne foretages nyvalg til skolebestyrelserne, når kommunalbestyrelserne havde konstitueret sig efter kommunalvalget den 21. november 1989.

Forsvarsforlig og sikkerhedspolitik.

En afgørelse om forsvaret fremtidige størrelse og indretning havde ladet vente på sig. Afstanden mellem Socialdemokratiets ud-

gangspunkt: en nulløsning og et mere defensivt indrettet forsvar harmonerede dårligt med de borgerlige partiers ønske om en styrkelse af forsvaret gennem en forøgelse af forsvarsudgifterne. Med regeringsomdannelsen i juni 1988 og den derefter etablerede sikkerhedspolitiske borgfred og nedsættelsen af en forsvarskommission var der imidlertid lagt op til, at et bredt forlig om forsvaret kunne skabes.

Den 9. marts 1989 meddeltes det da også, at regeringspartiernes, Socialdemokratiets og Kristeligt Folkepartis folketingsgrupper havde godkendt et forlig om en ny tre-årig forsvarsaftale. For første gang siden 1973 deltog Det radikale Venstre i et forsvarsforlig og for første gang i partiets historie deltog Centrumdemokraterne ikke i et sådant forlig.

Hovedsigtet i forliget var »at skabe en styrkelse af forsvaret inden for en uændret økonomisk ramme«. Så var begge hovedsynspunkter imødekommet! Dette skulle bl.a. ske gennem en omfattende rationalisering og effektivisering i alle grene af forsvaret, en reduktion af lønnen til de værnepligtige, en reduktion af det militære stampersonel og indkaldelse af flere menige værnepligtige, nedlæggelse af 4 kasserne og orlogsværftet Holmen i København, skrotning af to fregatter, samt indkøb af nye »Leopard« kampvogne, luft-til-luft missiler til flyvevåbenets F-16 fly og 4 »Standardflex« skibe til flåden.

Den enighed, der nu var opnået mellem regeringen og Socialdemokratiet på både det sikkerhedspolitiske og det forsvarspolitiske område, var på kanten af et sammenbrud allerede den 16. marts. Det var nemlig ikke lykkedes for udenrigsminister Uffe Ellemann-Jensen og Socialdemokratiet at blive enige om en fælles dagsorden før Folketingets debat den 17. marts om modernisering af NATO's kortrækkende atomraketter. Der skulle en trussel fra de radikale ministre Niels Helveg

Petersen og Lone Dybkjær til, – de ville betragte det som et brud på regeringsgrundlaget, hvis udenrigsministeren ikke blev enig med Socialdemokratiet – før en fælles dagsorden kunne udformes. Den fastslog, at der ikke blev taget dansk stilling til moderniseringen af atomraketterne før Folketinget havde drøftet sagen.

Borgfreden holdt, men dens skrøbelighed blev illustreret. Der blev imidlertid arbejdet videre i Folketingets Sikkerhedspolitiske udvalg for at finde et grundlag af en mere stabil karakter og den 2. juni kunne udenrigsministeren meddele, at der i udvalget var opnået enighed om alle de væsentligste spørgsmål. Fodnotepolitikken skulle hermed være bragt til en afslutning.

Det »tikkende« veto.

Regeringens vanskelige parlamentariske situation blev understreget i en ganske anden sag. På et møde i Folketingets markedsudvalg den 12. april havde et flertal bestående af Socialistisk Folkeparti, Socialdemokratiet og Fremskridtspartiet pålagt regeringen at nedlægge veto i EF mod et direktivforslag om, at 50% af EF-landenes TV-stof skulle være europæisk produceret. Den socialdemokratiske ordfører Ivar Nørgaard erklærede, at regeringen måtte gå af, hvis den ikke fulgte markedsudvalgets mandat. Der var optræk til regeringsstorm.

Regeringens koordinationsudvalg indkaldtes til hastemøde, og det lykkedes at blive enige med Socialdemokratiet om, at Danmark skulle afgive et »tikkende« veto, d.v.s. 1. stemme imod direktivet fordi der var tale om kulturpolitik, der efter dansk opfattelse falder uden for Romtraktaten, 2. meddele at Danmark ikke ville rette sig efter direktivet, hvis de andre lande alligevel vedtog det samt 3. meddele at denne erklæring skulle opfattes som et veto, hvis EF-domstolen senere

skulle fastslå, at forslaget ikke var i strid med Romtraktaten.

Sagen var således ikke en bagatel. Den blev gjort til en principalsag om EF's ret til at føre kulturpolitik og til en sag om veto-rettens betydning, og om Danmark turde bruge den. Den var samtidig et eksempel på, hvorledes partier, der i praktisk taget alle henseende var hinandens modsætninger, alligevel kunne enes om at være imod regeringen.

Valget til Europaparlamentet.

Det er vel ikke utænkeligt, at sagens principielle sider blev trukket noget skarpere op, fordi partierne kastede et sideblik på det forestående valg til Europaparlamentet den 15. juni 1989, hvor der skulle vælges 16 medlemmer for en ny 5-årig periode.

Valgkampen blev overordentlig tam og uden megen interesse eller dækning i medierne. De politiske partier havde gennemgående opstillet unge og/eller ukendte politikere, og der taltes åbentlyst om, at det var B-holdet, der var sendt på banen. I sig selv en indikation på, at partierne ikke tillagde valget den helt store betydning. Det var forhold, der ikke just befordrede vælgernes engagement og dermed stilledes kandidaterne overfor en meget vanskelig formidlingsopgave.

Noget af det, der skabte den største interesse, var Det radikale Venstres hovedbestyrelses beslutning om at indgå valgforbund med Socialdemokratiet. Partiet gjorde meget ud af at understrege, at beslutningen alene var af valgteknisk karakter for at sikre et radikalt mandat og absolut ikke havde nogen indenrigspolitiske undertoner. Nogen signalforvirring bidrog beslutningen dog til. De øvrige valgforbund var: Venstre og Det konservative Folkeparti, Centrumdemokraterne og Kristeligt Folkeparti, Socialistisk Folkeparti

og Folkebevægelsen mod EF (hvor Venstre-socialisterne ved dette valg indgik).

På valgdagen var der kun 46% af vælgerne, der fandt det ulejligheden værd at afgive deres stemme. I 1984 havde procenten været 52. Stemmerne fordelte sig således:

	Stemmer		+ / -	Mandater	
	1984	1989		1984	1989
SD	387098	416259	+ 29161	3	4
RV	62560	50010	- 12550	0	0
KF	414177	238483	- 175694	4	2
CD	131984	140879	+ 8895	1	2
SF	183580	162503	- 21077	2	1
F.mod EF	413808	337226	- 76582	4	4
KRF	54624	47943	- 6681	0	0
V	248397	296219	+ 47822	2	3
VS	25305	0	- 25305	0	0
FRP	68747	93859	+ 25112	0	0

Man skal være meget varsom med at drage indenrigspolitiske konsekvenser på grundlag af dette valgresultat. Det har de tidligere EF-valg vist. Alligevel må resultatet ses som et klart nederlag til de konservative, en tolkning de selv havde lagt op til ved at vælge et hovedslogan under valgkampen med klart indenrigspolitisk sigte: »Stem skatten ned«. Den socialdemokratiske fremgang på eet mandat var ikke så stor som forventet, men markerede dog, at tiden hvor partiet var dybt splittet i EF-spørgsmål var ved at være forbi.

Det var også værd at lægge mærke til, at Folkebevægelsen mod EF bevarede sine 4 mandater, og trods tilbagegangen i antal stemmer dog stadig kunne fastholde positionen som det næststørste parti. EF-modstanden stak stadig dybt i mange danskere. Omvendt kunne de partier der havde den klareste mest markerede positive indstilling til EF – Centrumdemokraterne og Venstre – begge notere fremgang, Venstre endda så meget, at de overhalede de konservative. Det radikale Venstre fik ikke noget ud af valgforbundet med Socialdemokratiet. Beregningerne bag-

efter viste, at var de i stedet gået i forbund med regeringspartneren Det konservative Folkeparti, havde den konservative tilbagegang kun været på 1 mandat.

Den personlige stemmeafgivning viste sin betydning ved dette valg. Adskillige kandidater sprængte partilisterne. Således formåede Socialdemokratiets tidligere partisekretær Einar Hovgaard Christiansen at blive valgt på trods af en placering på listen som nr. 12, Klaus Riskær Pedersen – Venstre nybagte medlem – at blive valgt fra en 5. plads og de konservatives Christian Rovsing avancerede også. Topscorer blev som ventet »Mr. Europe« Erhard Jacobsen med over 110.000 stemmer.

Den økonomiske politik.

I statsministerens nytårstale var der ikke mange optimistiske bemærkninger. Dansk økonomi blev beskrevet i gråtoner. Det var ved at være sidste chance for »nødvendige og handlekraftige beslutninger«, hvis udviklingen skulle vendes. Konkret foreslog han, at arbejdsmarkedets parter i de forestående midtvejsforhandlinger enedes om en direkte nedsættelse af lønnen og en udskydelse af den aftalte arbejdstidsnedsættelse, mod at staten til gengæld sænkede skattetrykket. Dette forslag blev omgående afvist af fagbevægelsen og Socialdemokratiet som et indgreb i overenskomsterne og arbejdsmarkedets frie forhandlingsret, medens Fremskridtspartiets politiske ordfører så klare signaler om en ren fremskridtspolitik i statsministerens udtalelser.

I 1987 var der indgået en 4-årig aftale på arbejdsmarkedet med ret til at forhandle løn – og konflikte – efter to år: midtvejsforhandlinger. Disse forhandlinger førtes decentralt mellem de enkelte fagforbund og den modstående arbejdsgiverorganisation. Begge par-

ter optrådte, som det forventedes at de gjorde ved disse forhandlinger. Hele registret i forhandlingshåndbogen blev brugt, kulminerende med marathonmøder i forligsinstitutionen under forligsmand Mette Koefoed Bjørnsens håndfaste ledelse og med en varslende storkonflikt hængende over hovedet.

Den 3. marts kl. 4.30 kunne forligsmanden så meddele, at det sidste afgørende delforlig mellem Industrifagenes Arbejdsgivere og SID og Kvindeligt Arbejderforbund var indgået. Tidligere havde først HK (hvilket var nyt) og derefter CO-Metal indgået forlig med deres modparter. Der var nu skabt tilstrækkelig grundlag for forligsmanden til at fremsætte et mæglingforslag for hele DA og LO området og udsætte den varslede storkonflikt.

Virkningerne af forhandlingsresultat for den enkelte lønmodtagers forbrugsmulighed, for virksomhedernes omkostningsniveau og for landets konkurrenceevne kan vanskelig – for ikke at sige umuligt – gøres op i præcise procenter. Det var dog den almindelige vurdering, at organisationerne »havde vist ansvarlighed« og at stigningstakten i Danmarks omkostningsniveau ville være mindre, end den skønnedes at blive i udlandet.

Planerne.

Med sikringen af arbejdsfreden for en ny to-årig periode var bolden spillet tilbage til politikerne. Regeringen havde i slutningen af januar – ja vel egentlig allerede fra dens dannelse – bebudet, at den ville fremsætte en altomfattende økonomisk plan. Måske inspireret af hans succes med at udskrive en vejledende folkeafstemning om EF-pakken i februar 1986 lancerede statsminister Poul Schlüter uden på forhånd at have orienteret andre herom ideen om en tilsvarende afstemning om den økonomiske plan, når den en-

gang blev fremsat. Ideen fandt ikke den fornødne brede tilslutning hos de politiske partier og døde derfor stille hen, medens offentligheden stadig ventede på offentliggørelsen af regerings plan for »Danmarkshistoriens største økonomiske udspil«.

Det blev imidlertid Socialdemokratiet, der kom først med deres forslag til en samlet økonomisk politik. »Gang i 90'erne« blev præsenteret på et pressemøde den 27. april 1989. Tingen var selvfølgelig ikke tilfældig. Nu gjaldt det om at skaffe sig initiativet, – og mediedækningen. Således udfordret bestemte regeringen sig til at offentliggøre deres plan inden EF-valget, på trods af tidligere udtalelser om at vente, til det var overstået for ikke at få blandet tingene sammen. Regeringen præsenterede planen »Ny vækst og fremgang« på et pressemøde den 26. maj 1989, derfor også kaldet »Majpakken«.

Indholdet i de omfattende planerne skal ikke referes her. De bliver behandlet senere sammen med en gennemgang af det forhandlingsforløb, der vil finde sted i efteråret 1989.

Med offentliggørelse af de to planer var den politiske dagsorden sat for de kommende måneders politiske aktivitet: Hvilken plan ville blive grundlaget for de forhandlinger, som begge parter gensidigt opfordrede hinanden til? Ville det være muligt at kombinere elementer fra de to planer? Hvem fik så mest af deres plan igennem? Eller var uforeneligheden for stor, så regeringen ville søge forlig med andre end Socialdemokratiet. Dermed ville Fremskridtspartiet komme i focus.

Denne mulighed syntes dog at lide et alvorligt knæk på Folketingets sidste arbejdsdag den 2. juni. Der var aftalt et forlig mellem regeringen og Fremskridtspartiet om jobtilbud til unge under 20 år som betingelse for at få kontanthjælp. Det lykkedes imidlertid Mogens Glistrup at vinde en afstemning i

partiets folketingsgruppe med 8 stemmer mod 7 for at afvise lovforslaget. Hermed faldt lovforslaget, idet også Socialdemokratiet og Socialistisk Folkeparti stemte imod. Strammerfløjen i Fremskridtspartiet havde overraskende og uventet slået til.

Regeringspartiernes ordførere fandt, at det herefter var umuligt at regne med Fremskridtspartiet, og at de forestående forhandlinger om de økonomiske planer derfor måtte føres med Socialdemokratiet. Fremskridtspartiet havde tvunget regeringen i armene på Socialdemokratiet, lød vurderingerne.

Den kompromissøgende fløj i parti med Pia Kjærsgaard og Helge Dohrmann svarede igen med at udelukke Mogens Glistrup eller nogen fra hans fløj fra at blive repræsenteret i den gruppe partiet nedsatte med henblik på de kommende økonomiske forhandlinger med regeringen.

Denne magtkamp udløste omgående så stor uro blandt Fremskridtspartiets tillidsfolk ude i landet, at der måtte indkaldes til stormøde mellem folketingsgruppen, partiets hovedbestyrelse og amtsformændene den 25. juni 1989. Her blev det vedtaget med 26 stemmer for og 6 imod, at »...Fremskridtspartiet bakker den resultatsøgende linie op. Hvis folketingsmedlemmer ikke deler denne opbakning, handler de i strid med det store flertal blandt partiets medlemmer og vælgere. Dermed bringer de sig selv på kollisionskurs med partiets ønsker og fremtidige kandidatur.«

Partidisciplinen havde holdt sit indtog i partiet. Der blev nu direkte truet med, at »afvigere« ikke ville blive genopstillet som folketingskandidater. Den første, der fik dette at mærke, var Anette Just, idet en enig bestyrelse for Horsenskredsen besluttede at fjerne hende som kredsens folketingskandidat.

Mødet fastslog endvidere, at Mogens Glistrups rolle i partiet fremover skulle være ideologens og inspiratorens. Han måtte iøvrigt opleve, at en af hans tidligere støtter, Kirsten Jacobsen, kritiserede ham skarpt for ved flere lejligheder at være gået over gevind.

Således sluttede 1.halvår 1989 med en meget vægtig illustration af, at balancerne i dansk politik er overordentlig fine. Blot et par stemmers flytning fra en fløj til en anden i Fremskridtspartiets folketingsgruppe kunne forandre eller i hvert fald skabe stor usikkerhed om regeringens hele parlamentariske grundlag og forhandlingsmuligheder.

Anmeldelser

Birgitte Simonsen & Knud Illeris: De skæve køn.

Del 1: Teori og kritik. Del 2: Historie og perspektiver. 359 s. Unge pædagoger. København 1989.

"En kvinde uden en mand er som en fisk uden en cykel". Men ligesåvel som en fisk ikke kan cykle, så er samfundsvindenskabelige teorier og analyser ikke meget bevendt uden inddragelse af *relationerne mellem kønnene*. Dette er et bærende element i bogen om "De skæve køn".

Kønsrelationer opfattes af forfatterne som et vigtigt samfundsmæssigt struktureringsprincip på linie med klasserelationer. Forholdet mellem kønnene ses som et magtforhold af patriarkal art, dvs. der er mandlig dominans. Forholdet er udviklet af mennesker og kan derfor ændres, når samfundet videreudvikles.

I bogen kritiseres gennem eksempler skævhederne inden for de "traditionelle" samfundsvidenskaber (nationaløkonomi, statistik, jura, historie, sociologi og psykologi): kvinder er usynlige; der fokuseres på mænd, mænds verden og måde at gøre tingene på, alligevel postuleres resultaterne at være almene med gyldighed for hele samfundet. F.eks. er fokus i nationaløkonomien overvejende på den formelle økonomi, mens den uformelle økonomi, hvor kvinder udfører meget arbejde, udelades. Forfatterne mener således, at det stadig er påkrævet at få synliggjort kvinder inden for flere forskningsområder. Det må vel også gælde inden for politologien, som glimrer ved deres fravær.

For at rette op på kønsskævhederne i samfundsvidenskaberne skal der i følge forfatterne ske en "gennemgribende revision og reformulering, der rækker helt ind i samfundsvidenskabernes grundlæggende paradigmer, strukturer, teorier og metoder" (s.45). For at påbegynde dette arbejde tager forfatterne fat på marxismen, psykoanalysen, socialisationsteorierne og kvindeforskning-

gen. Ingen af tilgangene kan efter deres opfattelse fyldestgørende forklare og analysere forholdet mellem kønnene i et samfundsperspektiv: Marxismen er kønsblind; Marx fokuserede på den mandlige lønarbejder i produktionen, men udelod kvinder og reproduktionens betydning for samfundets samlede reproduktion. Freud baserede sit arbejde på en borgerklasse med et snævert, biologisk kvindesyn. Nogle socialisationsteorier bidrager med nogle centrale begreber, f.eks. "kulturel frisættelse" (traditionelle normer og rammer går i opløsning) (T. Ziehe) og "mødring"; det er en person som knytter tætte og kontinuerlige følelsesmæssige bindinger til børn. Hvis kvinder og mænd deles om at "mødre", vil patriarkatet i følge N. Chodorow blive ophævet.

I afsnittet om kvindeforskningen gennemgås og diskuteres en lang række bidrag inden for nyere kvindeforskning: Forfatterne fremhæver forskning, der sigter på at inddrage *både* patriarkatet og kapitalismen som to sider af samme sag, der skal analyseres i en helhed (den amr. økonom Heidi Hartmann og danskerne Bryld og Lykke nævnes). Gennemgangen og vægtningen af kvindeteorier sigter på at opstille en "overgribende teori om kvindeundertrykkelsen som værn mod kapitalismens og patriarkatets opsplitning" (s. 135). Det er på linie med svenskeren Karin Widerberg. Andre kvindeforskere slår til lyd for at bevare en mangfoldighed af teorier og metoder, der ses som en nødvendighed for at kunne begribe det kaotiske og omskiftelige forhold mellem kønnene.

Forfatterne mener, at man må bruge marxismen og psykoanalysen som udgangspunkt for det videre arbejde og modificere tilgangene ud fra den i bogen rejste kritik. Samt inddrage nyere bidrag fra socialisationsteorierne og kvindeforskningen. De anser disse teoribygninger som de mest sammenhængende til at begribe de samfundsmæssige dynamikker og psykiske forhold. For at understøtte denne opfattelse gennemgår de "kønsrelationernes historiske udvikling". Gennemgangen er struktureret ud fra nøgleord som kønsarbejds-

deling, forsørgelse, binding mellem forældre og børn, sociale fællesskaber, undertrykkelses- og modstandsformer. Pga. materiale manglen er hovedvægten på de tre første begreber. Gennemgangen kan betegnes som et rids over "familiens udvikling" med vægt på relationen: familie - lønarbejde. Hovedpointerne er, at kønsrelationerne altid har været patriarkalske, omend de varierer over tid og blandt grupper; at kønsarbejdsdelingen er central for at forstå variationen, at den ideologiske "forsørger-husmor-relation" har været fremtrædende, og at vi aktuelt befinder os i en opbruds- og krisesituation, hvor der ikke er meget andet at falde tilbage på end den utidssvarende forsørger-husmor-relation. Jeg vil ikke anfægte, at de fundne hovedpointer er vigtige og centrale, men pga. pladsen i bogen er det en til tider noget overfladisk dokumentation, der foreligger.

Forfatterens tilgang må ses som *en* blandt flere måder at analysere kønsrelationer på; De har baseret analysen på marxismen og psykoanalyse med en lang række forslag til kritik og reformuleringer. Men når de selv kritiserer Marx og Freud m.fl. for grundlæggende mangler er dette så *vejen* frem? Hvorfor ikke tage kritikken så alvorligt og forsøge nye veje, og med nye begreber? Bogen rundes af med en række perspektiver, foruden det nævnte teoretiske perspektiv opridses et kønspolitisk og et hverdagslivsperspektiv. Netop et hverdagslivsperspektiv kunne være en anden måde at gribe problematikken om kønsrelationer an på, som dele af hverdagslivs- og kvindeforskning har givet eksempler på.

Bogen om "De skæve køn" er ét bud på, hvordan relationerne mellem kvinder og mænd kan analyseres og forstås, og kan som sådan give et indblik i en lang række teoritilgange og den historiske trend. Læst sådan kan mange få glæde af at se sig selv og sin eventuelle forskning placeret i en større sammenhæng. Der tabes dog ofte nuancer, når der anlægges større tværgående perspektiver; Eksemplerne fra fagene er få og tendentielt overfladiske, i den historiske gennemgang virker konklusionerne til tider forenkede. At anskue fortiden - nutiden - og fremtiden ud fra en kønsrelationelt perspektiv kan selvsagt ikke lykkes i en bog helt alene: her må alle - ikke blot kvindeforskere, men også alle andre forskere inddrage det relakti-

denne bog være anmeldt af en kvinde og en mand!

Hanne Nex Jensen. Institut for Samfundsfag og Forvaltning

Bent Jensen: Tryk og tilpasning.

Sovjetunionen og Danmark siden 2. verdenskrig. Gyldendal, København, 1987. (258 sider).

I de få analyser af dansk sikkerhedspolitik gennem hele efterkrigstiden har to overordnede opfattelser været repræsenteret. I 1950'erne og 60'erne lagde man oftest hovedvægten på bruddet med neutralitetspolitikken i 1949 og Danmarks nye rolle som loyal allieret siden da. I 1970'erne og 80'erne har nogle forskere heroverfor fremhævet kontinuitetstendenserne henover 1949. De har understreget afspændings- og brobygningsselementerne og den tøvende allianceholdning inden for Atlantpagten. Måske hænger de to divergerende opfattelser sammen med forskellige videnskabelige eller holdningsmæssige udgangspunkter, måske med ændringer i den samtidige politik fra det ene tiår til de næste. Men opfattelserne byggede kun i begrænset omfang på omfattende studier i den danske politik og især ikke i dens internationale baggrund.

Bent Jensens bog udfylder derfor et hul i vor viden, også selvom den hovedsagelig består i en sammenstilling og analyse af offentligt tilgængeligt danske og russiske kilder. Men især det russiske materiale har været lidet kendt i den danske debat, og fyldige citater fra det giver et interessant indblik i officielle russiske opfattelser.

Bogen er imidlertid også interessant derved, at den fører tesen om den tøvende danske NATO-politik et skridt videre. For den finder en vigtig årsag i et betydeligt russisk pres, som på flere væsentlige punkter har givet resultater (f.eks. Bornholms status, afvisningen af baser og A-våben på dansk område). Selvom forfatteren ikke vil tage skridtet fuld ud, nærmer vi os en appeasementtolkning af dansk sikkerhedspolitik. Det gælder i hvert fald folketingsflertallets politik efter 1982. For medens Bent Jensen fra hele perioden kan finde eksempler på dansk hensyntagen til russiske ønsker

og trusler, accelererer udviklingen i 1982 med den afgørende vending, han ser i de danske socialdemokraters indstilling. De har bevæget sig ganske langt i retning af tilnærmelse til de russiske synspunkter (og parallelt hermed afstandstagen fra de amerikanske).

Spørgsmålet melder sig dog, om årsagen skal søges i en russisk trusselpolitik. En anden mulighed er jo, at danske regeringer og partier – i hvert fald siden 1953 – berettiget eller uberettiget har lagt stadig mindre vægt på truslen fra øst. I så fald kan man ikke tolke den danske politik som appeasement; tværtimod må den forklares ud fra den betragtning, at en svækket trussel giver mindre behov for modforholdsregler – herunder alliance-solidaritet – og større spillerum for andre mål. Det kan vel ikke helt afvises, at afspændingsformålet har været oprigtigt ment. Dertil kommer, at f.eks. socialdemokraternes ændrede kurs kan have haft andre årsager end hensynet til russerne.

Om så den russiske ledelse tolker som Bent Jensen – og derfor tror dens taktik har virket – er et andet spørgsmål. Og det er den russiske side hovedparten af bogen er viet. Bogen er kronologisk opbygget og følger de russisk-nordiske forhold i perioderne indtil 1955, 1955-62, 1963-69, 1970'erne og 1980'erne, idet faseinddelingen overvejende er bestemt af skiftende russisk taktik – eller i hvert fald nye slagordsformuleringer. Bogen rummer tillige nogle interessante indledende afsnit af mere generel karakter og nogle afsluttende tillæg.

Både i indledningskapitlerne og i forbindelse med analysen af materialet kommer Bent Jensen ind på en række centrale spørgsmål i forståelsen af russisk udenrigspolitik. Kan USSR opfattes som een aktør – eller har den centrale ledelse ikke styr på alle instansers udtalelser og handlinger, så vi ikke derfra kan slutte tilbage til ledelsens mål? Er politikken i det nordiske område en funktion af den store øst-vest-politik – eller er den delvis som følge af militæropbygningen i Kola? Er russerne i stand til at skelne mellem de nordiske lande og mellem partier og bevægelser i dem, så de kan føre en nuanceret og taktisk betonet politik? Og kan man tage russerne på ordet? I hvilken udstrækning tror de selv på, hvad de siger og skriver om og til Danmark?

Bogen peger i retning af bekræftende svar på disse spørgsmål. Det nordiske område bliver – især i de senere år – behandlet meget seriøst og prioriteres relativt højt. Og der er også tendens til, at russerne opfatter en forsonlig dansk politik som et resultat af russiske initiativer og en invitation til øget indsats.

Her melder spørgsmålet sig imidlertid, om alle dele af den russiske politik har været lige velovervejede, og om ikke politikken har været præget af en vis ustadighed, både i retning og intensitet, som afspejler lavere prioritering, og som unægtelig gør den vanskeligere at forudberegne for de danske politikere – i hvert fald i detaljer. Såvel Mary Daus undersøgelse af russisk Danmarks-politik i 1940'erne som nogle af bogens egne eksempler kunne pege i den retning.

Bogen er stedvis lidt hurtigt skrevet, og nogle af kapitlerne har karakter af selvstændige analyser, men det afgørende er, at Bent Jensen rejser og diskuterer nogle meget centrale problemer i dansk sikkerhedspolitik, både de eksterne og interne vilkår. Nogle af hans teser er diskutabile, men givetvis mere befordrende for debatten og udforskningen end mere forsigtige forklaringer.

Carsten Due Nielsen

Nikolaj Petersen & Christian Thune (re.): Dansk Udenrigspolitisk Årbog 1987.

Dansk Udenrigspolitisk Institut, Jurist og Økonomforbundets Forlag, København 1988. (530 sider).

Denne årgang af DUPI-årbogen er udkommet noget senere end normalt. Til gengæld fremtræder den lettere læselig i pænt tryk. Den følger samme disposition som sine 8 forgængere: 8 artikler af vekslende omfang og kvalitet om for dansk udenrigspolitik aktuelle emner, en omfattende dokumentationsdel med fyldige uddrag af årets talrige officielle (og oppositionspolitiske) tilkendegivelser om internationale spørgsmål, en oversigt over Folketingets udenrigspolitiske akti-

viteter, nogle udvalgte opinionsundersøgelser, og endelig den meget fyldige bibliografi over store og små bidrag til analysen eller debatten om dansk udenrigspolitik i bred forstand.

Som sædvanlig er dokumentations- og bibliografidelen udført med stor omhu, og årbogen er derfor et meget nyttigt hjælpemiddel for enhver, der beskæftiger sig med dansk udenrigspolitik. Det gælder naturligvis, at årets korte perspektiv vanskeliggør en finere sortering af de udvalgte taler, svar, redegørelser og erklæringer – og der er en hel del gentagelser af synspunkter fra år til år. Omvendt risikerer man at glemme dokumenter, som senere viser sig at være af større interesse: de kunne evt. opsamles i et særligt afsnit om vigtigere sager fra den forløbne 10-årsperiode.

Som noget nyt har i år et par dokumenter fra den amerikanske ambassade og fra det sovjetiske udenrigsministerium (vedr. Thule-radaren) sneget sig ind mellem de danske – eller dog dansk undertegnede – tilkendegivelser. De forhøjer givetvis årbogens værdi for analytikere af dansk udenrigspolitik, men burde man så ikke også inddrage dokumenter af ikke-dansk proveniens mere generelt?

I artikeldelen giver udenrigsministeriets direktør vanen tro et officielt præget og diplomatisk formuleret vue over verden set fra Asiatisk Plads. I årets udgave måske lidt mindre analyserende og mere opremsende end sædvanligt, bortset fra afsnittet om EF-samarbejdet. Der er ingen kommentarer til den indenrigspolitiske uenighed om sikkerhedspolitikken, som bl.a. gav sig udslag i spørgsmålet om Norden som A-våbenfri zone. Men direktør-artiklerne har vel også især interesse – udover som en udmærket huskeliste – når de senere af historikerne vil kunne bruges til at vurdere prioriteringer og perceptioner over en årrække i det udenrigsministerielle apparat.

Der er tre vægtige artikler i denne årgang. Nikolaj Petersen analyserer grundigt sagen om Thule-basen, og i forbindelse hermed anbefaler han øget dansk indsats vedr. Grønlands sikkerhedspolitik, både fysisk og intellektuelt i de kommende år, idet han anerkender den betragtning, at Grønland udgør det væsentligste danske bidrag til NATO.

Spørgsmålet må dog stilles, om ikke øget opmærksomhed snarest vil medvirke til at øge politiseringen og risikoen for problemer i denne sag.

Thomas Petersen beskriver det vesteuropæiske sikkerhedspolitiske samarbejde, dets institutioner, problemer og de tilgrundliggende nationale interesser. Hans gennemgang af de danske tilkendegivelser peger mod øget tilslutning til den Vesteuropæiske Union i de fleste partiers ledelser, men han er ikke blind for, at en stærkere vesteuropæisk søjle dels kun er realistisk under bestemte forudsætninger, dels kan få uønskede konsekvenser.

Claus Haugaard Sørensen opregner de længere linier i de økonomiske forbindelser mellem Vesteuropa, USA og Japan, dokumenteret med tabeller og kurver. Han understreger de divergerende og asymmetriske udviklinger på forskellige felter, men også den voksende gensidige afhængighed.

Derudover indeholder årbogen mindre bidrag om det danske EF-formandsskab (Niels Ersbøll), EPB-sekretariatet (Birger Riis-Jørgensen), det indre marked (Peder Nedergaard), og sikkerhedsrelationer mellem Vesteuropa, USA og Japan (Niels Egelund).

Årbogen giver således vanen tro en række embedsmænd lejlighed til at offentliggøre udenrigspolitiske analyser, og de gør det i en form, der ikke adskiller sig væsentligt fra de professionelle forskeres. Den herved opnåede egalitet fremmes naturligvis også af, at DUPI-årbogen ikke er karakteriseret ved sine stærkt kontroversielle artikler, men af stilfærdigt saglige bidrag.

Carsten Due Nielsen

Carl-Otto Brix (red.): Balance & Samarbejde Faser og Perspektiver i dansk politik.

Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1989, 127 s. kr. 190.-

Celebrering af ledende politikere er en vanskelig kunst. Med mindebøger efter hedengangne er det

svært nok, selv om punktummet for levnedsløbet dog giver en mulighed for at runde af med vurderinger, der griber i centrale temaer. Men når endnu aktive skal fejres, giver det problemer. Denne udgivelse i anledning af statsminister Poul Schlüters 60-årsdag vidner om det.

Udgiveren, Carl-Otto Brix, har meget forstandigt valgt ikke at centrere om Poul Schlüter. I stedet belyser bogen i korte glimt Det Konservative Folkepartis lange vandring fra ørkenen til magten, og hvordan det nu må fornemmes at opholde sig der. Bidragerne er spredte og heterogene. Summarisk giver de et rids af udviklingen siden 1915 for så at udfolde sig i en friere formation over tiden siden 1982, hvor Poul Schlüter blev den første konservative regeringsleder siden Estrup. Forestiller man sig, at der fortrinsvis sigtes mod yngre borgerligt interesserede, kan bogen nok stimulere til yderligere læsning.

Knudepunkterne i linien fra 1915 til 1982 giver sig selv, til en vis grad. Tage Kaarsted resumerer nygrundlæggelsen af partiet på 1915 grundlovens vilkår. Knud Larsen argumenterer overbevisende for, at Christmas Møller faktisk søgte en ny vej for sig selv og sit parti, da han lod Venstre-regeringen falde i 1929. Helge Larsen skitserer denne politiks konkretisering i grundlovsforliget med den socialdemokratisk-radikale regering 1937-1939. I et indlæg om VK-regeringen 1950-1953 anbefaler Poul Møller lidt spagt Erik Eriksens forslag om at give det borgerlige alternativ større slagkraft ved en sammenslutning med Venstre. Og i sit bidrag om VKR-regeringen 1968-1971 beklager Erik Ninn-Hansen, at vælgerne ikke vurderede indsatsen efter fortjeneste. Havde de gjort det, ville meget have set anderledes ud, hedder det. Og det behøver ikke være forkert selvom det bl.a. støttes på den misvisende påstand, at regeringen takkede af med en forbedret betalingsbalance.

For Poul Schlüters regeringstid er det blevet til en mere broget buket. Uffe Ellemann-Jensen har skrevet en europæisk opsang, vel med adresse til Socialdemokraterne. Svend Auken tager livtag med et meget omfattende sikkerhedspolitisk begreb, til opbyggelse af de borgerlige. Torben Rechendorff funderer over partisekretærenes dilemma ved, at den skrumpende skare af aktive

partimedlemmer ikke er repræsentative for partiernes vælgere. Og Niels Thomsen sætter et skarpt spørgsmålstejn ved, om organisationerne leverer systemet nogen velsignelse til gengæld for den stærke magt, de har tilkæmpet sig. Mest tankevækkende er det, at Niels Helveg Petersen faktisk vover at bidrage til en karakteristik af Poul Schlüter og hans indsats. Socialdemokratiet undervurderede ham som "praktisk fordomsfri og viljestærk forhandler". Og hans mod og handlekraft blev af væsentlig betydning, da han lod EF-pakken komme til folkeafstemning, hedder det.

Måske burde anekdoten dyrkes mere bevidst i denne type bøger. Carl-Otto Brix bringer i sit indlæg adskillige til torvs. Og Tom Høyem føjer andre til, som f.eks. den oplysning, at statsministeren efter regeringens første seks måneder gav champagne, fordi ingen kunne vide, om den fik lov at fejre sin étårsdag. Så længe de ikke er løgnagtigt ondsindede, tilgiver man gerne en vis unøjagtighed i detaljen. De kan formidle en stemning og levere et fond af underholdning, som undervisere og foredragsholdere vil være taknemmelige for.

Genrens egenart, personlighedens rolle og dybden i dansk økonomisk politik har måske trods alt Henning Christoffersen gradet bedst. Da udgiveren har valgt at slutte med hans fremsyn, bør kommisæren også have det sidste ord her. Selvfølgelig er det bedre, smiler han, om vi tog os sammen nu end: "den 31. december 1999. Hen imod midnat. De færreste i denne verden vil måske registrere forskellen. Men vi vil." Det ligger i luften, han skal tilføje, at statsministeren kan få danskerne til at fatte det. I det mindste en af dem, der kan. Det gør han også.

Johan Peter Noack

Peter Gundelach: Sociale bevægelser og samfundsændringer.

Politica, Aarhus 1988. 321 sider, 170 kr.

Forfatteren har i en årrække været optaget af de såkaldte græsrodsbevægelser; med denne bog er

han undervejs mod nye forskningshorisonter; tidsmæssigt griber han 200 år tilbage i tiden, og teoretisk rejser han et makrosociologisk spørgsmål om forskellige samfundstyper og deres respektive sociale bevægelser. Det er imidlertid tydeligt, at forfatteren er stærkest på hjemmebane, på græsrodsområdet; de historiske dele er tynde, og de teoretiske dele overbeviser ikke, og blandt andet lider fremstillingen under forfatterens hang til hele tiden at dække sig ind med forbehold og indskrænkninger drysset lidt tilfældigt og ofte uklart formuleret, rundt omkring.

Forfatterens ene tese bygger på hans skelnen mellem tre samfundstyper, der afløser hinanden i 200 års perioden. Den første type er det "traditionelle" samfund, dernæst følger det "moderne" samfund, og endelig har vi det "programmerede" samfund: et samfund "med en ny elite og med nye styringsformer ... hvor den automatiske optimisme i forhold til teknologien er afløst af et mere nuanceret syn på teknologiens fordele og ulemper ... hvor der sættes spørgsmålstejn ved mange af elementerne i det moderne samfund". Det er imidlertid overgangene der er spændende: så sker der noget. Overgangene kaldes også "brudflader" eller "knudepunkter", og i overgangsperioder (som kan være langvarige, ligeså lange som ikke-overgangene) opstår: "store bølger af sociale bevægelser". Når en bestemt samfundstype er dannet opstår: "kun få nye bevægelser".

Forfatterens anden tese har at gøre med den måde sociale bevægelser organiserer sig på. I første overgangsperiode (fra det traditionelle til det moderne samfund) var organisationsformen foreninger: "fordi denne organisationsform afspejlede demokratiske idealer hos deltagerne". I anden overgangsperiode (fra det moderne til det programmerede samfund) var organisationsformen en alternativ, decentral organisation: "der ... udtrykker sociale værdier hos deltagerne i disse bevægelser".

Forfatteren formulerer ikke tilsvarende en tese om sociale bevægelseres betydning for samfundsændringerne, altså dannelsen af nye samfundstyper, herom hedder det blot, at sociale bevægelser "hænger sammen med" samfundsudviklingen.

Forfatteren arrangerer i øvrigt sin fremstilling i 13 kapitler. I et kapitel (kap. 3) hører vi om "det traditionelle samfund og dets organisationer". Det "moderne samfund" strækker sig over de følgende fem kapitler, vi hører blandt andet om "bøndernes organisering i 1800-tallet", om "arbejderne organisering i byerne" og om "ikke-klassebetingede sociale bevægelser". Det "programmerede samfund" strækker sig over fire kapitler, og vi hører om spændende ting som "ungdomsoprøret", "slumstormer og beboerbevægelse", "kvinders græsrodsaktivitet" og "sociale bevægelser som reproduktionskamp". Forfatteren placerer sin undersøgelse inden for genren "historisk sociologi" og opbygger sin analyse kronologisk. Han gør udstrakt brug af sekundærlitteratur, jvf. også den 15 sider lange litteraturfortegnelse.

Med hensyn til det kronologiske, så kan det i princippet lyde rimeligt nok; noget i retning af: først den første overgang, dernæst det efterfølgende samfund i ikke-overgang, så igen en overgang ... Ser man imidlertid på selve fremstillingen, så foretages der ikke en blot nogenlunde skarp skelnen mellem disse faser, så vigtig den end måtte synes at være, jvf. hans første tese. Men måske skal første tese i virkeligheden ikke tages alvorligt, i hvert fald lader forfatteren nogle sider senere falde en bemærkning om at "en social bevægelse" ikke er "et rimeligt entydigt empirisk fænomen". Og hvis det virkelig er tilfældet, ja, så ved jeg snart ikke.

Jeg har prøvet om det dog var muligt at præcisere forfatterens tidsmæssige forestillinger om henholdsvis det moderne samfund (altså et samfund i ikke-overgang) og det programmerede samfund (også et samfund i ikke-overgang). For det moderne samfunds vedkommende er jeg nået til at det vistnok må ligge ca. 1920-60. Fra 1960 indtræder så en overgang (en "brudflade" eller et "knudepunkt"), hvor de mange græsrodsbevægelser hører hjemme. Jeg føler mig ikke sikker på min identifikation; selv siger forfatteren i det konkluderende afsnit så sent i bogen som side 290, at de to perioder han "navnlig" har beskæftiget sig med har været 1870-1900 og 1965-1985. Det moderne samfund måtte vel så ligge i perioden 1900-1965. Ærgerligt ikke at få klar besked; men i hvert fald det programmerede samfund kan jo åbenbart

ikke være en realitet endnu, eller kan i det højeste - hvis man antager at "bølgen af sociale bevægelser", in casu græsrodsbevægelser, er ebbet ud - kun lige være begyndt. Kan vi være rimelig sikre på at vi nu også har at gøre med en hel overgangsperiode, og ikke blot en del af en overgang, at overgangen virkelig kan siges at være forbi, at med andre ord det programmerede samfund (i ikke-overgang) er begyndt, er levende virkelighed i dag? Men hvorom alting er, hvor må det dog være svært at udtale sig om en samfundstype (det programmerede samfund) som, så vidt jeg kan forstå, maksimalt kan have et par år på bagen, udtale sig om de for dette samfund typiske organisationsformer; der skal i dette samfund, jvf. første tese, kun opstå "få nye bevægelser" ... Modig mand, forfatteren!

Udtrykket og forestillingen om en samfundstype spiller generelt en stor rolle i forfatterens overvejelser. Det er ikke så lige til at finde ud af hvad der ligger i udtrykket. Det programmerede samfund, for at blive ved det, er og forbliver en gådefuld størrelse. tag f.eks. følgende udsagn: " ... jeg vælger at sige at der er opstået en sammensmeltning af de allokativer og autoritære ressourcer som central magtbasis, og dermed et af kendetegnene ved en ny samfundstype: Det programmerede samfund. Det ny samfund, vi ser konturerne vokse frem af, er et samfund, hvor privat og offentligt bliver vanskeligere at skelne fra hinanden. Derved adskiller det programmerede samfund sig fra det moderne". Er det virkelig nok at det bliver "vanskeligere" skelne osv.? Skulle der så være en ny samfundstype? Man må spørge hvad er det der konstituerer en ny samfundstype? Da vel ikke blot at "det bliver vanskeligere etc." Andre steder i bogen taler han om den "fundamentale" forskel der altid er mellem to samfundstyper, han bruger ord som "grundlæggende", "afgørende", "kvalitativ", osv., når han taler om forskelle mellem samfundstyper. I det lige citerede afsnit taler han om at vælge at sige at nu har vi en ny samfundstype, desværre uden at specificere på hvilket grundlag han vælger at vælge.

Jeg skal ikke fordybe mig yderligere. Men på side 221 studser jeg over at se rindalismen omtalt som en af "de betydeligste" græsrodsbevægelser, mens vi på næste side oplyses om at "rindalismen

ikke kan kaldes en social bevægelse". Jamen, er det da ikke forfatterens opfattelse at alle græsrodsbevægelser tillige er sociale bevægelser? At med andre ord græsrodsbevægelser er en underafdeling af sociale bevægelser generelt, sådan må da f.eks. de to første linier af kapitel 10 tolkes. Disse to linier lyder: "Dette kapitel indeholder en bred beskrivelse af de nye sociale bevægelser, græsrodsbevægelserne, i Danmark fra deres start i 1950'erne indtil i dag".

Jeg studser også over et forknudret pseudofagligt sprog med udtryk af typen: "(den) individualiserede bonde der fungerer på et marked" (side 73) eller: "(teoretisk) set kan en social bevægelse kun placeres et af to steder, enten er den udtryk for interesse, der er knyttet til klassen, eller også er den det ikke. For den empiriske analyse af deltagerne stiller spørgsmålet sig lidt anderledes, fordi bevægelsen kan være præget af større eller mindre ensartethed" (side 97).

Apropos skildringen af "Det traditionelle samfund og dets organisationer", så er den summarisk, mildt sagt. Han gør Danmark til "internationalt set en stormagt" (i 1700-tallet), og -uha- lader riget omfatte Lauenborg og Norge. Kapitlet er i det hele for fuld af forsimplinger og direkte unøjagtigheder. Forfatteren har søgt af dække sig ind med nogle indledende bemærkninger om samfundsforskerens ambition, som er anderledes end historikerens; for samfundsforskeren er anvendelse af sekundært eller endog tertiært materiale acceptabelt, hedder det; og videre: historikeren vil i bogen savne væsentlige detaljer, der giver den historiske analyse kød og blod, heroverfor står samfundsforskeren, der vil generalisere og opbygge modeller. Alt sammen måske rigtigt nok, men alligevel ...

Sammenfattende må jeg sige at bogen skuffer, den bringer lidt eller intet empirisk nyt, dens teorier og teser er vage, og uklare indtil det forvirrende. Det historiske materiale er andenhånds og behandlet overfladisk. Sproget ofte anstrengt pseudofagligt, også hvor tingene sagtens kunne siges jævnt og ligefrem.

Henning Bregnsbo

**Bertel Heurlin & Christian Thune
(red): Danmark og det
internationale system. Festskrift til
Ole Karup Pedersen.**

Politiske studier, København, 1989. (293 sider).

Dette festskrift opfylder to af de krav, man ofte stiller til publikationer i denne genre: det beskæftiger sig med emner med tilknytning til modtagerens egen forskning; og det samler sig stort set om et enkelt område, dansk udenrigspolitik, hvorved risikoen reduceres for, at det glemmes på reolen som hjemsted for tilfældigt sammenbragte artikler fra kollegers og elevs skrivebordsskuffer.

Samtidig fortæller det - i lighed med festskrifterne til Erling Bjøl (1978) og Sven Henningsen (1980) om det aktuelle niveau og interessefelt i studiet af udenrigspolitik i Danmark. Redaktørerne, som i øvrigt har fremlagt en teknisk set indbydende bog, synes dog at have anlagt en liberal linie ved accepten af bidrag. Derved afspejler de festskriftmodtagerens egen oftest meget venlige og åbne form mere end den skarpe kritiske sans, som han også er i besiddelse af.

Den mest omtalte person i bogen er P. Munch, og det er ikke blot tom reverens for Karup Pedersens disputats fra 1970. Faktisk lykkedes det ham at genoplive en række af Munchs ideer og principper om småstater, normer, forsvar og sikkerhed, og han kan her se dem videreudviklet af kritikere af Danmarks nuværende alliancepolitik. Det kan næsten kaldes en skoledannelse mht. udgangspunkter og holdninger, i hvert fald en lille-skole.

De to mest velskrevne artikler er Wilhelm Christmas-Møller om Munchs tid som forsvarsminister under 1. verdenskrig og hans flexible kamp med militæret, og Nicolaj Petersens (ikke-munchianske) om Påskekrisen 1948, hvor Bang-Jensens rolle perspektiveres. Begge artikler er solide historiske afhandlinger, dog uden de helt store nyheder i forhold til tidligere behandlinger.

Af teoretisk interesse er Gunnar Sjöbloms mange - og temmelig foreløbige - spørgsmål vedrørende partiers forhold til internationalisering. Der er også afklarede momenter i Lennart Lundquists

overvejelser over etik og beslutningsteori og i Karsten Ole Knudsens opridsning af liberale, merkantilistiske, marxistiske og sektorrealistiske tilgange til international politisk økonomi.

Ib Damgaard Petersens artikel demonstrerer, at det stadig er svært at få noget systematisk ud af fordelingen af systemtyper og krige over lange historiske forløb (1823-1982). Også Tove Lise Schou har problemer med sit forsøg på at vise brugbarheden af regimebegrebet ved analyse af dansk politik over for internationale organisationer. Man bliver lidt utryg, når årsagspile også kan pege fra regimer og adfærdsmønstre og til "grundlæggende kausale variable".

Hovedparten af artiklerne drejer sig om aktuel dansk udenrigspolitik. På det sikkerhedspolitiske område er Hans Branner, Bertel Heurlin, Raimo Väyrynen og Morten Kelstrup i deres fire bidrag enige om, at det ser ganske lyst ud for landet. Den militære magt aftager i betydning (det sluttes også ud fra erfaringerne 9. april 1940), krig er helt usandsynlig (og så bliver sikkerhedsproblemerne mere overskuelige), Norden er fortsat et afspændingsområde (uanset militæropbygningen på Kola og supermagternes flådeinteresser i det nordlige Atlanterhav), småstater har generelt mange muligheder for at forsvare deres interesser og endog påvirke hele det internationale system i gunstig retning (det gælder også Finland), og sikkerhedsbegrebet bør nyformuleres væk fra den traditionelt militært betonedede sikkerhed for hver enkelt nation. Og så er afspændingen i fuldt gang internationalt. Det er næsten for godt til at være sandt (Munch må glæde sig, hvor han end måtte befinde sig), men viser, at neorealisterne i hvert fald ikke står så stærkt i dette forskermiljø. Især Kelstrups artikel er dog en ganske tankevækkende, kort opsummering af noget af de senere års især tysk socialdemokratisk inspirerede tænkning om sikkerhed - som han også har behandlet positivt men problematiserende i adskillelige artikler og mindre bøger i de seneste år.

Udenrigsøkonomien repræsenteres af Hakon Wi-berg, der dog ikke får noget nyt frem om Danmark mellem Norden og EF ved sine elementære opstillinger af udenrigshandel (og FN-afstemninger). Meget spændende behandles emnet af Per

Kongshøj Madsen, der på grundlag af en model udviklet for OECD kvantificerer, hvor meget indenrigsøkonomiske beslutninger i især de store industrilande påvirker dansk økonomi - sammenlignet med danske beslutninger. Hvis modellen er rimeligt korrekt (hvilket ikke dokumenteres i artiklen) er vi ganske sårbare, ikke mindst over for parallelle beslutninger i flere af landene. Det er en meget nyttig betragtning til supplement af de traditionelt mere indarbejdede faktorer: handelspartners udenrigsøkonomiske politik og deres almindelige konjunkturudvikling.

Endelig har John Martinussen nogle bemærkninger om tilblivelsen af DANIDAS handlingsplan 1988, hvor han bl.a. kort berører de udviklingsteorier, den måtte bygge på. Lidt større realisme i dansk u-landspolitik skulle være på vej.

Alt i alt er denne samling bidrag vel kun i få tilfælde nybrydende, teoretisk eller empirisk, og der er for få ex. på forbindelseslinierne - mellem inden- og udenrigspolitik, økonomi og sikkerhed - og på de lange linier i dansk udenrigspolitik, som Ole Karup Pedersen selv har fremdraget. Men mange af artiklerne er sobre bidrag til den faglige og den politiske debat. Og man kan jo ikke forlange genialitet, hver gang nogen har fødselsdag.

Carsten Due-Nielsen

Pressens Årbog 1988: "Trolspejlet. Mediernes forvridning af debat og samfundsforhold".

Udgivet af Pressehistorisk Selskab, 1989. 146 s.

Medierne er "ud fra selve deres karakter" tilbøjelige til at udvælge og behandle samfundsproblemerne på en bestemt måde, som appellerer til publikum, men som "måske i virkeligheden repræsenterer en forvridning af problemerne, valgmulighederne og aktørernes evner og motiver".

Sådan skriver den ansvarshavende redaktør for Pressens Årbog 1988, professor Niels Thomsen, i forordet til bogen. Han kunne godt have strøget

ordet "måske". For det fremgår tydeligt, at bogen er redigeret ud fra den opfattelse, at forvridningen er en kendsgerning. Den er da også sendt ud i verden under den samlede titel "Trolspejlet" - uden det spørgsmålstegn, Thomsen nævner i forordet, men med den kategoriske undertitel, "Mediernes forvridning af debat og samfundsforhold".

Niels Thomsen er selv forfatter til afsnittet "Pressens skødesynder", der under hensyn til både emne og længde må betragtes som årbogens centrale bidrag. Han opstiller otte store journalistiske kvalitetskriterier, der "implicit betinger skævheder i pressens forvaltning af samfundsdebatten". De otte kriterier forekommer en smule tilfældigt udvalgt - der kunne med samme rimelighed opstilles både flere og færre, men med dem som udgangspunkt rammer han centralt i sin analyse af nogle moderne journalistiske holdninger og metoder, der resulterer i den skævvridning af den offentlige debat, som medierne efter hans mening gør sig skyldige i, og som sætter "slagord, affærer og anden trivial underholdning" i stedet for saglig og relevant orientering.

Tager denne hang til sensation og andre underholdningseffekter i medierne overhånd, og tvinges både vælgere og politikere til at tænke og handle ud fra sådanne forkortede perspektiver, forvredne proportioner og forenkledte sagsfrestillinger, vil demokratiet blive en farce og en tom skal, skriver Niels Thomsen.

Hans generelle problemstilling og kritik følges op i de fleste af bogens mange artikler. Den norske professor Sverre Høyen taler ligefrem om "medieperverjon af samfunnsdebatten". Ud fra en rent personlig holdning kan nærværende anmelder meget langt dele de kritiske synspunkter, men moralsk forargelse er ikke noget særlig skarpt analytisk instrument, og bogen rammer hverken dybt nok eller bredt nok.

Naturligvis er bidragyderne opmærksomme på sammenhængen og vekselvirkningen mellem medierne og det samfund, de arbejder i. Det gælder i særdeleshed chefredaktør Henning Fonsmark, der skriver om kulturjournalistikens udvikling i Danmark siden 1960'erne, og den norske professor Hans Frederik Dahl i en artikel om personifi-

ceringen i medierne. Men alligevel er den side af sagen gennemgående underbelyst, og derved får medierne tildelt en mere selvstændig rolle, og et deraf følgende større selvstændigt ansvar, end rimeligt er.

De kollektive normer er kommet i kraftig glidning, som Dahl skriver, og udviklingen i medieverdenen har jo paralleller overalt i samfundet. Der er tale om generelle tendenser, som medierne er en afspejling af – og samtidig stimulerer. Fordi folk er, som de er, bliver medierne, som de bliver – eller omvendt. Kom hønen eller ægget først? I hvert fald ville Niels Thomsens "skødesynder" ikke være så dominerende i pressen, hvis de ikke gav salg og succes. Skødesynderne er ikke bare mediernes, men hele befolkningens. Politikerne og de politiske partier kan sidst af alle fratages for "hang til sensation og andre underholdningseffekter", og det er ikke medierne, der tvinger dem. Underholdningseffekterne hentes tilmed ofte i det allermest banale niveau såsom bingo-spil i vælgerforeningerne.

"Medierne sætter den politiske dagsorden", hævdes det mange steder i bogen og somme tider på en måde, som om aviser, radio og tv suverænt bestemmer, hvad den politiske debat skal dreje sig om. Det er rigtigt, at politikerne ofte inspireres af, hvad de erfarer gennem medierne, og hvordan skulle det kunne være anderledes? Men ellers er påstanden mere forkert end rigtig. De sager, medierne tager op, er normalt ikke grebet ud af den blå luft, men hentet ude i samfundet. Og om en bestemt sag, som den enkelte redaktion satser på, "slår igennem", bestemmes af mange andre ting end den redaktionelle intention, bl.a. af et ganske stærkt element af tilfældighed. Og for resten er bagmændene bag mediernes kampagner ofte - politikere. Mediernes rolle i udviklingen af de politiske hovedemner er temmelig svær at definere, og processen er i hvert fald ikke præget af en entydig og hensigtsbestemthed, som gør det rimeligt at tale alt for bastant om, at de "sætter dagsorden". Men naturligvis, det kan let se sådan ud. For hvordan "dagsordenen" end er kommet til verden, vil den fremtræde spektakulært i aviser, radio og tv.

Er medierne i øvrigt kun deres redaktionelle indhold? Den forvridning og forenkling, der tales om, kommer vel allerstærkest til udtryk i reklamerne. At den moderne, professionaliserede reklame, der tegner sig med så stor vægt i medieverdenen, og som politikere og partier i stigende grad benytter sig af, ikke behandles i en bog om mediernes forvridning af samfundsdebatten, er en mangel. Ligesom det er en mangel, at fag- og organisationspressen næsten lades helt uomtalt, skønt disse grene af medierne gør sig stadig stærkere gældende inden for den politiske journalistik.

Bogens største svaghed – hvis hensigten med den ellers er at stille problemer skarpt – er dog nok dens temmelig verdensfjerne, intellektualiserede demokratibegreb. Cand.polit. Eli Skogerbø, Oslo, formulerer det kortest og klarest sådan: "I et demokratisk system bygges prosedyren på at borgerne er i stand til å foreta rasjonelle valg, og faktisk gjør det". Hvilket turde være en storladent illusion. Vælgere i almindelighed sætter sandelig ikke deres kryds efter dybtgående analyser og grundige overvejelser. Impuls, instinkt, vane tæller langt mere en "rationalitet". For øvrigt er det jo i sig selv et stort erkendelsesteoretisk problem, hvad "rationelle valg" er. Og netop inden for politik, hvor der i den samlede situation altid indgår elementer, som "sagligt" ikke kan vejes og måles mod hinanden, skal man være ekstra forsigtig med at tale om rationelle valg - ligesom spørgsmålet om "skævvridning" nok er en smule mere kompliceret, end bogen her giver indtryk af. Hvem kan "objektivt" afgøre, om debatten om Ninn-Hansens habilitet som folketingsformand er skævvreden eller ej?

De to nationaløkonomiske professorer Lars Matthiessen og Christen Sørensen kan have ganske ret, når de i årbogen kritiserer, at der var for lidt offentlig debat om indkomstskattereformen i 1986. men den reform er blot eet af utallige omfattende og indviklede sagskomplekser, som Folketinget arbejder med, og det er utopisk at forestille sig, at medierne hele vejen igennem skulle kunne give så fyldig og nøjagtig information, at borgerne i enhver sag på basis heraf ville være i stand til at træffe et "rasjonelt valg". Den journalistiske ekspertise kunne ikke skaffes, og selv om den kunne, ville projektet kollapse af psykologiske og

økonomiske grunde: der ville blive tale om så komprimeret tørre aviser og tv- og radioudsendelser, at kunderne helt faldt fra. Over for den opgave, løbende døgn efter døgn at holde sig ajour med udvikling, muligheder og konsekvenser inden for det samlede politiske felt (og hvad bliver ikke før eller senere politik?) må selv den kvikkeste intelligens give op.

Derfor er Niels Thomsen vidst også på vildspor, når han mener, at "medieforvridningen" ville få mindre betydning, og demokratiet i det hele taget bedre vilkår, hvis befolkningens uddannelsesniveau hæves. Var det bare så enkelt. Men uddannelse har næppe en sådan direkte demokratisk betydning. Var de tyske universiteter i 30'erne særlig store bastioner i kampen mod nazismen? Var de intellektuelle særlig dygtige til at gennemskue det stalinistiske tyranni? Er Folketingets effektivitet blevet større og det parlamentariske klima bedre, efter at akademikere har placeret sig overalt på den politiske top? Og hvad angår medieverden, hvor Thomsen også efterlyser uddannelse, så tør jeg vædde en guldbajer på, at de medier, som efter hans mening forvrider samfundsdebatten mest, produceres af lige så begavede og veluddannede folk som alle andre medier.

Uddannelse er godt for mange ting, men det afgørende for demokratiet og mediernes demokratiske funktion er af karaktermæssig art, en *holding*, sansen for fair play, respekten for medmennesket som mål og ikke som middel (for nu at citere den gamle filosof). Når alt kommer til alt, er demokrati mere end styreform for gentlemen end for lærde mænd. Men hvordan fremmes gentleman-begrebet i et stadig mere normløst samfund? - Det spørgsmål kan Pressens Årbog 1988 pudsigt nok også inspirere til.

Verner Jespersen